

KLEI O4

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 59 | JUNI 2018

- *Ongemakkelijk lachen om de dictactor*
- *Sterrenkijken in het Tycho Brahe-museum*
- *Recensies van de geschiedenisexamens*

Clovis
was geen kantelpunt

Beste lezer,

Tropenweken zijn het, de laatste weken van het schooljaar. Nauwelijks bekomen van de tijdrovende examens, storten we ons in de traditionele afsluiting(en): lange vergaderingen over afgelopen jaar, diploma-uitreikingen, lange vergaderingen over komend jaar, afscheid van vertrekkende collega's. Het vreet energie en vooral tijd. Lezen over geschiedenis? Helaas, er zitten te weinig uren in een dag. Maar gelukkig is er de zomervakantie. Eindelijk is er tijd om op adem te komen, om op te laden en vooral ... om te lezen.

Laad u op voor een nieuw schooljaar, maar geniet vooral van uw vrije tijd en uiteraard van deze Kleio.

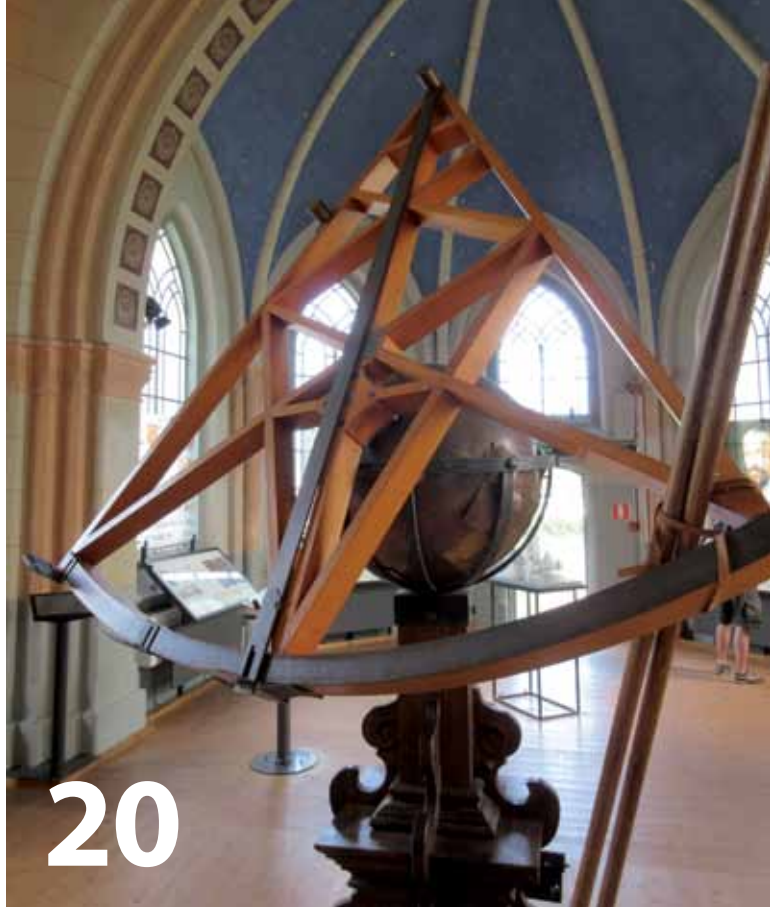
Te lezen over zaken die het hart sneller doen kloppen, namelijk de geschiedenis. Neem daarom deze *Kleio* gerust mee op reis en ontspan door te lezen over de gruwelijke Griekse onderwereld, over het Victoria-altaar, over de bekering van Clovis, over een *uomo universale*, over mensenrechteneducatie, recensies over recent verschenen historische werken en de vele andere interessante artikelen die deze *Kleio* u nog meer te bieden heeft. Wind u niet te veel op over de (reactie op de) examens, daar is de tijd te kostbaar voor! Laad u op voor een nieuw schooljaar, maar geniet vooral van uw vrije tijd en uiteraard van deze *Kleio*. U heeft het verdiend.

Vriendelijke groet,
Ben Vriesema

Cover: De doop van Clovis door bisschop Remigius van Reims. Schilderij door de meester van Saint-Gilles, ca. 1500. National Gallery of Art, Washington D.C.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

20

60

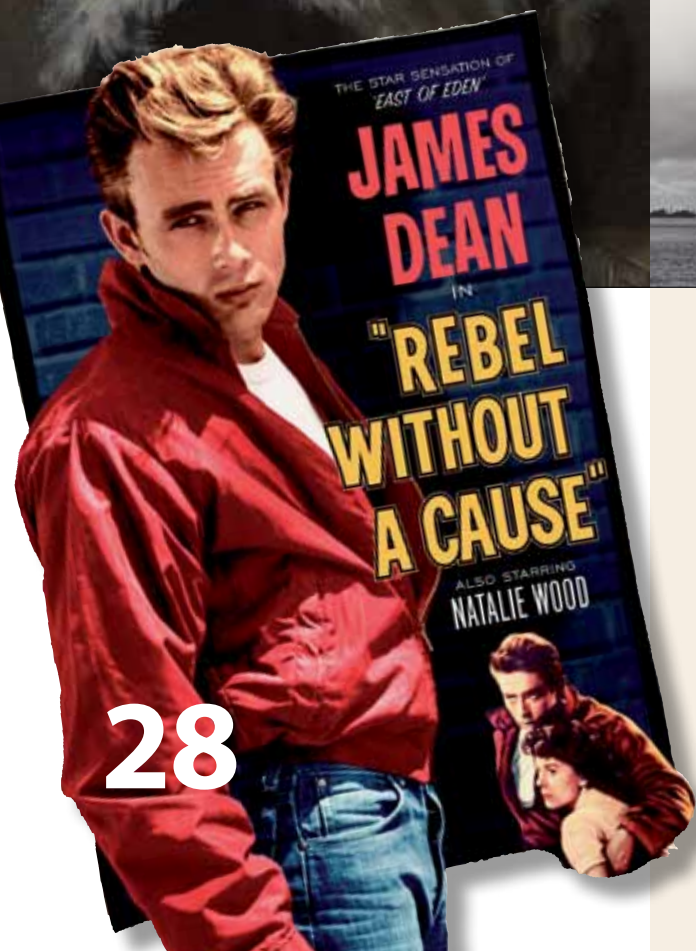
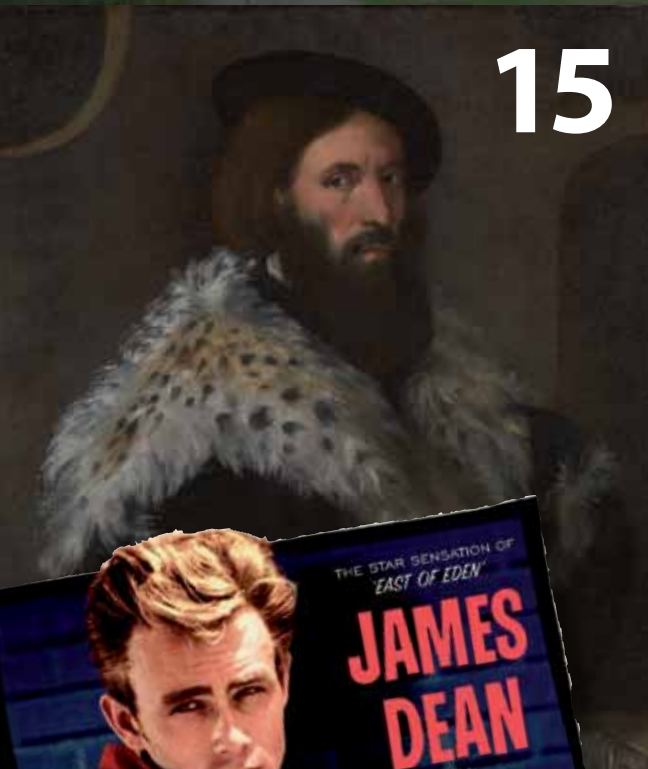

40

32

15

28

KLEIO

- 4 Continuïteit na de oudheid**
De doop van koning Clovis
- 15 Sieraad van de renaissance**
Het leven van Girolamo Fracastoro
- 24 Een mager succes in moeilijke tijden**
Licht op Verplicht: Salt I ondertekend
- 28 James Dean: pionier of product van (na) zijn tijd?**
Een onderzoek naar de opkomst en invloed van een icoon
- 35 Mensenrechten en burgerschap**
- 44 Tussen theorie en praktijk**
Historisch besef en historisch denken en redeneren
- 54 Strijd om een heidens standbeeld**
Het Victoria-altaar in de Romeinse senaat
- 60 Wij en zij**
Krantenberichten over Hongaarse vluchtelingen

24

- 11 Boeken
- 12 Ewoud Kieft... en de geschiedenis
- 20 Museum: Tycho Brahe
- 32 Edyssee: Cyprus
- 40 Museum: bunker Koude Oorlog
- 42 Kleio in de klas: slotopdracht
- 49 Griekse mythen: Hades
- 52 Kleioscoop: The death of Stalin
- 58 Museum: Archeon
- 65 Column: Ton van der Schans
- 67 Examens
- 70 Recensies
- 72 Column: Jelte Posthumus | Colofon
- 73 Kleiokrant

Continuïteit na de oudheid

De doop van koning Clovis

Een lichtpuntje in de duistere tijden na de val van het Romeinse Rijk is de doop van Clovis, volgens de gangbare opvatting. Maar klopt dat wel? Wanneer was de doop precies en welke bronnen zijn daarvoor te vinden? En wat zegt dat over ons idee van het begin van de middeleeuwen?

In de gangbare opvatting stortten de klassieke zuilen van het Romeinse Rijk rond 500 met een donderend geraas ineens. Het lijkt erop dat er te weinig aan onderhoud werd gedaan. Geldgebrek en een langdurige crisis zouden hiervan de oorzaken zijn. Voor onze leerlingen is het ongetwijfeld een vrij plotselinge gebeurtenis. Van de klassieke tijd blijft in West-Europa weinig tot niets overeind. In de leerboeken staat dat de wegen vervallen, geld grotendeels verdwijnt en dat boeren zich aanbieden bij ridders. Zij zoeken bescherming tegen binnenvallende woeste Germanen. De duisternis is neergedaald over Europa en het kost vele moeizame jaren om er weer een beetje bovenop te komen. Er is één lichtpuntje: de doop van Clovis! Deze Frankische heerser keert zich gelukkigerwijs van het barbaarse heidendom af en vindt het licht van het katholieke christendom.

Tussen de val van het Romeinse Rijk (476) en dit lichtpunt zit nog een gat van twintig jaar. In 481 wordt Clovis koning der Franken. En weer iets later – 496 is de conventionele opvatting – wordt Clovis gedoopt. Bij deze gestileerde zienswijze zijn inmiddels wel wat vraagtekens te plaatsen. Duiding begint met een vluchtige blik op de beschikbare bronnen om dan even bij de belangrijkste bron, Gregorius van Tours, stil te staan. Vervolgens zal ik kort ingaan op de slag tegen de Alamannen. Daar doorheen speelt een strijd tussen historici om datering en betrouwbaarheid. Ik zal afsluiten met een beschouwing op deze strijd die de lezer mogelijk een nieuw inzicht geeft over de val van het Romeinse Rijk en de overgang naar de middeleeuwen, en helpt de doop zelf in een breder historisch perspectief te zien.

Vergrootglas

Zo op het eerste gezicht lijkt de hele geschiedenis nog overzichtelijk. Een beperkt aantal bronnen en een omstreden datum (496 of toch 507). Maar zoals zo vaak: wat met een vluchtige blik zo duidelijk lijkt, blijkt onder het vergrootglas toch wat wolliger. De onderzoeker raakt verstrikt en bekneeld in een kluwen van meningen, manipulaties en interpretaties. Een en ander is gebaseerd op flinterdun, gekleurd en schaars feitelijk materiaal. Wie zich in het karige bronnenmateriaal verdiept, raakt eerst verward door gedetailleerde en tegenstrijdige meningen en tekstinterpretaties, om vervolgens weer hoog over Europa vliegend de doop als een machtspolitieke daad te zien. Over het machtsspel is iedereen het overigens wel eens, maar de interpretaties blijven een ‘discussie zonder einde’.

De oudste bronnen zijn van tijdgenoten. Het gaat om een brief van bisschop Avitus van Vienne waarin hij Clovis feliciteert met zijn doop. De tweede brief is een diplomatiek schrijven van Cassiodorus, een secretaris in dienst van koning

Theodorik in Noord-Italië. De koning laat Clovis feliciteren met zijn overwinning op de Alamannen. De brief van Avitus wordt rond 497 gedateerd. Anderen menen echter dat het ook 507 kan zijn. De brief van Cassiodorus wordt rond 507 gedateerd.¹ De discussie over datering en inhoud is zo gespecialiseerd en gedetailleerd, dat ik ze hier verder buiten beschouwing laat. Laat de brieven hier genoemd zijn als aanknopingspunt voor de doopdatum en de slag tegen de Alamannen. Wel bieden deze bronnen enig inzicht in de historische kaders.

De speurtocht naar de bronnen gaat verder bij Gregorius van Tours. Deze vrome bisschop is overigens ook de oorzaak van de eerste controversen. Het gaat dan bijvoorbeeld om de betrouwbaarheid van zijn verslag; Gregorius zelf zegt dat hij ‘eerst een getuigenis wil afleggen over zijn geloof’ zonder daarbij ‘de waarheid geweld aan te doen’ en toch vooral ‘vast te houden aan wat de kerk ons voorschrijft te geloven’.² Gregorius lijkt erop uit zijn lezers het goddelijke plan te tonen. Die insteek maakt zijn verslag op zijn minst gekleurd.

De betrouwbaarheidsvraag lijkt overigens vooral interessant voor de bevrediging van de historische nieuwsgierigheid. Daarbij lopen de geleerde gemoederen hoog op. Voor de één geeft Gregorius een *durchaus glaubhafte Überlieferung*³, voor de ander is de bisschop een fantast. Stracke is nogal genadeloos in zijn oordeel over Gregorius’ verslag van de doop. Voor deze jezuïet is de geloofsge-noot uit vorige eeuwen een ‘fabulist, niets meer’.⁴ In deze bijdrage zal ik het probleem niet oplossen. Het oordeel over de betrouwbaarheid van Gregorius heeft naar mijn mening verder geen ingrijpende gevolgen voor de interpretatie of de betekenis van de doop.

Alamannen

Als Clovis in 496 werd gedoopt, was hij een lang regerend katholiek koning. Als de gebeurtenis in 507 plaatsvond, was hij langer heidens. Voor Gregorius is de vroege doop natuurlijk prettiger. Om de datum vast te stellen, richt de historische strijd zich op de datering van de slag tegen de Alamannen (bij Tolbiac). Dat lijkt een stevig aanknopingspunt. Kan men de datum van de

Wessel van Setten is geschiedenisdocent op het Vavo van het MBO Rijnland.

¹ MGH geeft voor Avitus het jaar 496 en voor Cassiodorus het jaar 507. Dat lijkt mij toch moeilijk met elkaar in overeenstemming te brengen. Avitus was familie van keizer Avitus (455/456). Hij was bisschop van Vienne van 494 tot 518/519. *Monumenta Germaniae Historica, opera quae supersunt, auctores antiquissimi*, VI, 2 (Berlijn 1883), p. 75.

² Gregorius van Tours (ca. 538-594) was van 573 tot 594 bisschop van Tours. Zijn tien boeken schreef hij vanaf circa 580. Voor dit artikel heb ik gebruikgemaakt van de vertaling van Meijer. *Gregorius van Tours, Historiën I*, p. 139.

³ Zöllner, *Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*, p. 57.

⁴ Stracke, *Bekeering en doopsel*, p. 37.

Linkerpagina: De doop van Clovis door bisschop Remigius van Reims. Schilderij door de meester van Saint-Gilles, ca. 1500. National Gallery of Art, Washington D.C. Hiernaast: Steen in de Notre Dame van Reims, ter herinnering aan de plaats waar Clovis gedoopt is. Foto: EricM.

slag bepalen, dan kunnen wij meteen vaststellen of Gregorius' verslag betrouwbaar is. Maar helaas, ook over de Alamannenstrijd is weinig met zekerheid te zeggen. Gregorius geeft zelf geen bronnen en de twee brieven – van bisschop Avitus en Cassiodorus – bieden onvoldoende aanknopingspunten. Het gevolg is blijvende onduidelijkheid over de datum van de doop of de Alamannenslag.

In de negentiende eeuw was dat nog niet zo scherp vastgesteld. In die eeuw kreeg de historische strijd om betrouwbaarheid bovendien een venijnig en nationalistisch trekje. Daarbij ging het ook nog even over de anachronistische vraag of Clovis een Fransman of een Duitser was. Met name de Duitse historici zagen hier een belang. Voor hen was het koninkrijk van Clovis een zogenaamd opvolgrijk. De gedachte daarin was dat de Germanen (lees Duitsers) de Romeinen verslagen hadden. Anders dan de Fransen, waren de Duitsers dus nooit overheerst. Deze gedachte dreef op de toen zo sterk gevoelde vijandschap tussen Frankrijk en Duitsland, een vijandschap die tot het Romeinse Rijk werd terug gedacht; *hineininterpretieren* heet dat tegenwoordig. Eminente en zeer geleerde heren professoren trachten vanaf de achttiende eeuw tot op de dag van vandaag op de betrouwbaarheidsvraag hun gelijk te halen. Zij pakken uit met 'logische' argumenten en verpakken deze in even scherpe als geleerde retoriek. Zo nu en dan geeft men elkaar een sneer – 'de feiten zijn uit den lucht gegrepen'⁵ – maar ook het naar de achtergrond 'moffelen' van bronnen is populair.⁶ Het voorbereiden van dit artikel was alleen al om die reden een klein feestje. Maar welk argument dan ook, uiteindelijk komt het er toch op neer hoe de onderzoeker zelf het credo van Gregorius inschat. Het antwoord lijkt uiteindelijk vooral een persoonlijke keuze te zijn. Een en ander is een zijstap die wel wat licht schijnt op de historische interpretatie van Clovis' doop, maar niet op de betrouwbaarheid van de bronnen. Om de lezer een gevoel te geven in het ontstaan van de controversen, is het goed om Gregorius zelf eens aan het woord te laten.

Bloederige geschiedenis

Gregorius, bisschop van Tours, verdient onze dankbaarheid vanwege zijn geschiedenissen, de zogenaamde *Decem libri historiae*. Het boek (in de Nederlandse vertaling ruim 500 pagina's) begint met het scheppingsverhaal. De bisschop brengt het onderwerp al snel op Frankrijk om de lezer te trakteren op de bloederige geschiedenis van verschillende Frankische koningen. Om die reden heet het boek ook wel 'De geschiedenis van de Franken'. Wat vertelt Gregorius over Clovis? Hier volgt een samenvatting met wat fragmenten.⁷ Hoofdstuk 27 behandelt de troonopvolging van Clovis na de dood van zijn vader Childerik (481

of 482). De troonopvolger zou op dat moment zestien jaar zijn. In hetzelfde hoofdstuk presenteert Gregorius Clovis als 'sterke en vrome man'. Hij doet dat met de geschiedenis van de Vaas van Soissons. De plunderende heidense koning wil een kostbare vaas teruggeven aan de rechtmatige eigenaar, de bisschop van Soisson, 'maar een van de krijgslieden is afgunstig en slaat op de vaas in'. Clovis is nu een vrome barbaar met de juiste koninklijke eigenschappen: 'De koning behield zijn kalmte en geduld.'

In hoofdstuk 28 trouwt Clovis met de Bourgondische koningin Clotilde, de dochter van Chilperik. Gregorius laat de lezer weten dat Clotilde katholiek was. Haar familiegeschiedenis blijkt overigens tamelijk gruwelijk: 'Gundobad doodde zijn broer Chilperik met het zwaard. De vrouw van Chilperik bond hij een steen om de nek en gooide haar daarna in het water. Hun twee dochters verbande hij uit het paleis; de oudste, die het nonnenkleed aantrok, heette Chrona, de jongste Clotilde.' Omdat de oudste dochter het 'nonnenkleed' aantrekt, wordt duidelijk dat beiden vrome katholieken zijn. Van de jongste, die met Clovis zal trouwen, meldt Gregorius bovendien dat zij 'een mooie en verstandige vrouw was'.

In hoofdstuk 29 borduurt Gregorius verder op het katholieke thema. Hij geeft een psychologisch verslag waarin de bekering als het ware wordt voorbereid. Dat gaat zo: Clotilde schenkt Clovis een zoon die zij wil dopen, maar Clovis ziet daar niets in. De koningin zet door: 'De jongen werd gedoopt en kreeg de naam Ingomar, maar hij stierf nog in de witte doopkieren, waarin hij opnieuw geboren was. De koning werd woedend.' Na een echtelijke ruzie vol verwijten, volgt een tweede zoon: Chlodomer. 'Toen zich bij hem een ziekte openbaarde, zei de koning: "Het zal hem wel net zo vergaan als zijn broer; zodra hij zal zijn gedoopt in de naam van jullie heilige Christus,

⁵ Stracke, *Bekeering en doopsel* (1931), p. 99.

⁶ Zöllner is niet heel duidelijk over de *Vita Vedastis* die voor Stracke juist de kern van de zaak is. Zöllner, *Geschichte der Franken* (1970).

⁷ Greg. Tur, *Hist.*, II, 27-31.

zal hij wel direct sterven.” Maar zijn moeder bad tot God en door Zijn toedoen werd het kind weer gezond.’ Met gevoel voor drama openbaart zich hier het goddelijke plan. De dood van de eerste en het leven van de tweede blijken bedoeld om de psyche van Clovis te bewerken, te rijpen als het ware voor de op handen zijnde bekering. In hoofdstuk 30 volgt een veldslag tegen de Alamannen. Het is de zorgvuldig voorbereide climax. Bij de confrontatie leek het erop ‘dat het leger van Clovis in de pan gehakt zou worden’. Een wanhopige Clovis richt zich tot de God van zijn vrouw: ‘Ik wil in U geloven.’ En bijna op hetzelfde moment dat hij dit zei, draaiden de Alamannen zich om en sloegen op de vlucht. ‘Toen zij hun koning gedood zagen, onderwierpen zij zich aan Clovis (...)’ Het wonder is volbracht. Hoofdstuk 31 sluit de hele geschiedenis af met de voltrekking van de doop door bisschop Remigius van Reims. Voor de koning is er nu nog maar één enkele moeilijkheid: zal het volk de koning volgen in de bekering? Clovis roept een vergadering bijeen om zijn mensen te overtuigen. ‘Maar God in zijn almacht was hem al voor geweest.’ Eensgezind geeft het verzamelde volk de oude goden op en toont zich bereid ‘de onsterfelijke God over wie Remigius preekt te volgen’. Dan volgt een veel aangehaalde passage: ‘Als een nieuwe Constantijn schreed hij naar het doopbad (...)’ Het werk van Gregorius is zestig tot tachtig jaar na de gebeurtenis zelf geschreven. Het is onduidelijk welke bron Gregorius gebruikte voor zijn verslag. Die vraag is vooral interessant in het

kader van de betrouwbaarheid; had Gregorius een geschreven bron of gaat het hier grotendeels om mondelinge overleveringen en volksverhalen? De critici wijzen bijvoorbeeld de invloed van de koningin op de bekering af. Zij hebben onder andere de vraag: ‘Hoe weet Gregorius zo precies wat er tussen de echtgenoten is gezegd?’ Maar ook: ‘Hoe kon de koningin tegen de wil van de vorst twee kinderen dopen?’ De volgelingen van Gregorius hebben toch wel moeite om de betrouwbaarheid hard te maken.

Er bestaat wel degelijk een aardig argument om de inbreng van de koningin te accepteren. Zij heeft namelijk na de dood van Clovis nog jaren in een klooster in Tour geleefd als non. Een mondelinge overlevering kan voor Gregorius zeker een bron geweest zijn. Wanneer dat niet zo is, dan heeft de vrome man de hele geschiedenis uit zijn duim gezogen. Hoe dan ook, de geleerden laten de zeer lastig aan te tonen invloed van de koningin meestal buiten beschouwing. Zij richten zich op de Alamannenslag. Wanneer je daar de datum van kunt vaststellen, en, ‘klein’ detail, waar die heeft plaatsgevonden, dan weet je weer iets meer over de datum van de doop; die gebeurde namelijk na de slag.

Vier bronnen

Van vier bronnen leren wij over de Alamannenslag. De eerder genoemde brieven: die van Cassiodorus (volgens de *Monumenta Germaniae Historica* (MGH) circa 507), waarin hij namens koning Theodorik Clovis feliciteert met de overwinning op de Alamannen. En de brief van bisschop Avitus van Vienne (volgens de MGH 497 of 507) die Clovis feliciteert met zijn doop. In de wollige felicitatie rept de bisschop helaas met geen woord over de Alamannenslag of de rol van de koningin. Dan is er natuurlijk het verslag van Gregorius (circa 580) en ten slotte de overlevering in de *Vita Vedastis* (circa 640).⁸ Volgens Gregorius is de koning van de Alamannen bij die slag om het leven gekomen. Een bewering die door de andere bronnen niet wordt ondersteund. Het probleem met de Alamannenslag is wat mij betreft de datum en niet of de koning sneuvelde. Het ziet ernaar uit dat de onderzoeker ook hier een persoonlijke keuze moet maken. De door mij bestudeerde historici zien de Alamannenslag eensgezind als hét keerpunt; de overwinning bevestigde de macht van Clovis. Voor wat betreft de datum maakt ieder voor zich een keuze tussen 496 of 507. Verder is iedereen het er over eens dat Clovis zich ná de veldslag laat bekeren. De breed gedragen consensus is, zoals gezegd, dat Clovis hiermee een machtspolitieke beslissing nam. Die opvatting is eenvoudig te onderbouwen. De Gallische bisschoppen zijn vaak afstammelingen en opvolgers van de Gallo-Romeinse adel.⁹ Zij handhaafden het Romeinse ▶

⁸ Stracke doet een zeer geslaagde aanval op Gregorius en is een sterke pleitbezorger voor de *Vita Vedastis*. Hij draagt zijn werk ook op aan Sint-Vaast.
⁹ I.N. Wood, *Continuity or calamity?* Wood laat zien hoezeer de bisschoppen in Gallië verwant waren.

Volgens een legende kreeg Clovis de fleur de lis van God. Vanaf dat moment is de gestileerde lelie het symbool van de koningen van Frankrijk. Tekening uit *The Bedford Hours* door de Meister der Münchner Legenda Aurea, ca. 1414-1423. British Library.

¹⁰ Avitus aan Clovis: 'Gaudeat equidem Graecia principem legisse nostrum.' Men kan twisten, maar ik stel voor: 'Voorzeker verheugt zich in Griekenland de keizer onze wettige heerser.'

¹¹ Kate Cooper wijst op de strijd om de middelen van bestaan en op de noodzaak van steden om een machtige patroon te hebben. De benadering is antropologisch. Kate Cooper, *Making Early Medieval societies* (2016).

¹² Gregorius van Tours, *Historiën*, ingeleid door M.A. Wes, p. 47.

¹³ Greg.Tur., II, 29.

¹⁴ Voor deze zienswijze lees: Manfred Silber, *The Gallic royalty of the Merovingians* (1971).

¹⁵ Deze opvatting is met name te lezen bij Manfred Silber.

systeem van belasting en bestuur. Door de bisschoppelijke correspondentie lijkt er zelfs sprake van een bestuurlijke eenheid in heel Gallië, een saamhorigheidsgevoel, of zelfs van het bewustzijn te horen bij een 'orbis terrarum Romanus', een als eenheid gevoelde Romeinse wereld. Na diverse andere Germanen (Visigoten, Bourgondiërs) neemt deze elite nu ook de Franken op in hun midden. Clovis is er één, Julius Civilis is een ander bekend voorbeeld.

Het voordeel van deze acceptatie is over en weer wel duidelijk. In één beweging heeft de koning de beschikking over een (min of meer loyaal) bestuursapparaat dat zich uitstrekt over heel Gallië. Maar daar stopt het niet. Avitus heeft het ook over aansluiting bij de keizer in het Oost-Romeinse Rijk.¹⁰ Gregorius bevestigt dat beeld door melding te maken van giften en hoog bezoek uit Constantinopel. Met de bekering tot het katholieke geloof heeft Clovis dus machtige vrienden en daarmee een streepje voor op de ariëse Germanen die zijn burens en concurrenten zijn. Het maakt Clovis een belangrijke regionale machthebber die al snel gevreesd wordt door Theodorik in Noord-Italië en de Bourgondiërs meer in het zuiden van Gallië. Om zijn positie te consolideren sluit Clovis allianties door huwelijken over en weer. De bisschoppen van hun kant hebben een belangrijke beschermheer die zij bovendien enigszins – ik ben hier voorzichtig – onder hun hoede hebben.¹¹

De veldslag was ongetwijfeld een keerpunt. Maar wanneer die veldslag plaatsvond en of er één of twee veldslagen waren, blijft in duisternis gehuld. Ook hier lopen de emoties soms hoog op. Zo geeft Wes flink af op historici die Gregorius betrouwbaar achten. Over de Alamannenslag stelt hij vast dat die in 506-507 heeft plaatsgevonden. 'Gregorius heeft het gewoon bij het verkeerde eind. Historici voor wie deze laatste conclusie onverteerbaar was, hebben geprobeerd er onderuit te komen', en dat doen zij met 'een klassieke geleerdentruc' namelijk door meerdere botsingen tussen de Alamannen en de Franken te veronderstellen.¹² Maar waarom, zo vraag ik de lezer, zou dat niet kunnen? Kortom, niet alleen het verleden, ook de strijd om het gelijk is vertroebeld. Tijd voor een pas op de plaats.

Feiten en fictie

Wat staat er dan, los van alle emoties, vast omtrent de doop? En wat kunnen wij zeggen over de historische kaders? In ieder geval betwist niemand de doop zelf, dat het in Noord-Frankrijk gebeurde of dat het om Clovis ging. De bisschop die de doopplechtigheid leidde was bisschop Remigius van Reims. Iedereen is het er over eens dat het ook (of vooral) een machtspolitieke beslissing was. Want met zijn keuze voor het katholieke christendom, sluit de Merovingische vorst zich aan bij de Gallo-Romeinse adel. Hij krijgt

De overwinning van Clovis op de Alamannen in de Slag bij Tolbiac. Schilderij van Ary Scheffer, 1836. Paleis van Versailles.

daarmee de steun van bisschoppen, de machthebbers in de steden en de keizer in Constantinopel. Die historische gegevens zijn ook bij Gregorius duidelijk. Het beeld kan aangevuld worden met bronnen die niets met de doop te maken hebben. Dat een Frankische leider wordt opgenomen in de Gallische elite was zeker niet nieuw of verrassend; de versmelting van Frankische adel met Gallo-Romeinen is een ontwikkeling die dan al zeker tweehonderd jaar gaande is. Ammianus Marcellinus bijvoorbeeld maakt veelvuldig melding van Franken in het Romeinse leger en in Gregorius II (12) wisselen de Franken de eigen koning Childerik probleemloos in voor de Romeinse heerser Aegidius. En wat te denken van de opmerking van Clotilde tegen haar man Clovis: 'En wat vermochten Mars en Mercurius?'¹³ Is dit een aanwijzing dat Frankische koningen vergeromaniseerd waren?¹⁴ De wending van Clovis naar het christendom ondersteunt in ieder geval de gedachte dat het katholieke christendom in West-Europa aan belang won. Op deze hoofdlijnen bestaat onder historici een brede consensus. Welke beeld is nu ontstaan van de historische kaders van de doop van Clovis?

Nieuwe heerschappij

Langzamerhand komt het volgende beeld naar voren. In Gallië is met Clovis een Frankische koning aan de macht gekomen. Hij is zeker niet de eerste Frankische leider in Gallië. Clovis' regering volgt op de regering van de laatste Romeinse heerser Syagrius. De nieuwe heerschappij is echter alleen in naam nieuw. De vorm en de manier waarop de regio (de provincie) wordt bestuurd, kent een behoorlijke continuïteit ten opzichte van de periode van Syagrius en zijn vader Aegidius. In de vierde eeuw lijkt Gallië voor wat betreft de elite en de bestuursvorm niet noemenswaardig te verschillen van het Gallië van de zesde eeuw. Ik wijs opnieuw op het gebruik van het Latijn als bestuurstaal en het blijven zitten van de Gallo-Romaanse elite, de relaties met het centrale bestuur in Constantinopel.¹⁵

Die vaststelling werpt dan weer de vraag op of het Romeinse Rijk wel zo plotseling gevallen is. Wat mij betreft is het antwoord duidelijk 'nee'. Maar hoe komen wij dan toch aan dat beeld? Het antwoord is tamelijk eenvoudig terug te voeren op twee factoren. Eerst de opleiding van de historicus en het nationalisme van de negentiende eeuw. Bestuderen we liefhebbers van het Romeinse Rijk of classici, dan krijgen we een gekleurd beeld. En de kleur is dan vooral bepaald door Romeinse bronnen als Caesar, Tacitus en Ammianus. In die Romeinse bronnen komen de Germanen er natuurlijk niet goed vanaf. Germanen zijn dapper maar zonder cultuur, ze zijn een gevaar voor Rome. Romeinse decadentie is een ander gevaar voor het Rijk. ►

Een korte chronologie van Clovis

- 430-440** Clodio neemt de stad Kamerijk in.
- 466** Geboorte van Clovis, zoon van Basina en Childerik I.
- 481** Clovis komt als zestienjarige aan de macht na de dood van zijn vader (Jansen en Wes). Volgens sommigen (zoals Roger Collins) was Clovis toen al ariiaan (Wes, p. 39). Collins baseert dat op een brief van Remigius.
- 486** Clovis gaat rovend door het land rond Soissons om de Romeinse veldheer Syagrius op te jagen.
- 486-487** Strijd tegen Syagrius. Clovis wint het incident met de Vaas van Soissons (Greg.T. *Hist*, II, 27).
- 492-493** Greg.T., *Hist*, II, 28: Clovis trouwt met de Bourgondische prinses Clotilde (of Chrodechilde), de dochter van de Bourgondische vorst (*Teilherrscher*) Chilperik II. Clotilde was katholiek.
- 493** De Noord-Italiaanse vorst Theodorik trouwt met de zus van Clovis, Audofleda. Visigotische koning Alarik II trouwt met Theodgotha, dochter van Theodorik. Een andere dochter van Theodorik trouwt met Bourgondische koning Sigismund, zoon van Gundobad.
- 496** De stad Saintes wordt door Alarik II op de Franken terugveroverd.
- 496-497** De strijd tegen de Alamannen, volgens Zöllner (p. 56-57, met name noot 1), en ook Drinkwater (p. 344): 'But Clovis defeated the Alamanni at Zülpich ... 497 ...' Wes (p. 44): 'De mededeling in de *Historiën* (II, 30) dat "dit zich afspeelde in het vijftiende jaar van zijn regering" is een latere toevoeging die in de meer betrouwbare handschriften niet voorkomt.'
- 496-497** Brief van Avitus aan Clovis, waarin hij hem feliciteert met de doop (Zöllner, p. 58 en verder).
- 502 of 506** Clovis overwint de Thüringen aan de westkant van de Rijn.
- 506** Brief van Cassiodorus (namens Theodorik) aan Clovis waarin hij hem feliciteert met de overwinning op de Alamannen. Dus kan Clovis niet voor 507 bekeerd zijn. Volgens Wes heeft Gregorius het dan ook bij het verkeerde eind (p. 47).
- 507** Slag bij Vouillé waarin Clovis de Visigoten met hun koning Alarik II verslaat. Een botsing tussen katholieken (Clovis, de Franken) en de arianen. Volgens enkele historici kan Clovis in die visie zelf geen ariiaan zijn; hij moet dan dus al bekeerd zijn. Hierin volgen zij Gregorius. Brief van Avitus, waarin staat dat de Bourgondische koning Sigismund als enige van de koningen katholiek geworden is (Zöllner, p. 65, noot 4). Volgens Wes blijkt uit die brief dat Clovis ariiaan was (p. 46). Twee zusters van Clovis waren volgens Wes ook ariiaan. Brief van Cassiodorus aan Clovis om hem te feliciteren met de overwinning op de Alamannen. Drinkwater gaat uit van twee confrontaties met de Alamannen. Brief van Clovis 'aan de bisschoppen' (Capit. reg. Franc., nr. 1). Eerste bekende christelijke maatregel van Clovis: bescherming van weduwen en wezen (Wes, p. 47).
- 508** Clovis overwint de Visigoten 'and in 508, following Clovis' victory over the Visigoths, Anastasius honored the Frankish king ...' Anastasius is de keizer in Constantinopel (Drinkwater, p. 344).
- 507-508** Onderwerping van de Westgoten/Visigoten. Clovis gaf de oorlog een heilig karakter. 'Chlodowech gab seinem Kriegszug den Charakter einer geheiligten Kampfes gegen arianischen Ketzler zur befreiung der unterdrückten katholische Kirche.' En: 'Er endete mit einer vollständigen Niederlage der Goten; ihr König fiel, angeblich von Chlodowechs hand.' (Zöllner, p. 65).
- 511** Clovis roept een concilie bijeen. Hij sterft in hetzelfde jaar in Parijs.
- 548** Clotilde, de vrouw van Clovis, sterft in Tours.
- 580-595** Gregorius voltooit zijn *Historiae*.
- Circa 660** Voltooiing van de *Vita Vedastis* in Atrecht ofwel door J. a Susa, ofwel door Jonas Bobbio. Stracke veronderstelt een geschreven en verloren gegane bron voor deze *Vita Vedastis*.

16 Inleiding op Germania, p. 171 in: Tacitus, *Dialog over de welsprekendheid*.

17 Tacitus, *Germania*, 14.

18 Voor dit standpunt lees onder andere P.J. Geary, *Before France and Germany*, p.ix.

19 Drinkwater, *The Alamanni and Rome*, p. 11. Drinkwater verwijst naar T.S. Burns (1994) en neemt diens inzicht en het argument over. Hij geeft een stevig betoog voor de stelling dat de Romeinen de agressor waren en niet de Germanen.

20 Drinkwater, *The Alamanni and Rome*.

Gregorius schrijft in die traditie en geeft een beeld van verval: 'In de steden in Gallië is de beoefening van de schone kunsten tot een bedenkelijk niveau gezakt en eigenlijk helemaal verdwenen. (...) Heidenen gingen tegen elkaar tekeer, koningen stonden elkaar naar het leven. (...) Wat is dit toch voor een tijd waarin wij leven?' Classici zijn zich natuurlijk bewust van het jammeren van de Romeinen zelf over het verval van het Rijk. Zij noemen het 'propaganda' maar ontkennen het algemene beeld van verval niet. Sinds Gibbon wordt het nog steeds in grote lijnen overgenomen. Meijer bijvoorbeeld is met Caesar én Tacitus van mening dat 'het grootste gevaar voor het Romeinse imperium dreigde van de zijde van de Germanen, wier levenskrachten nog onverbruikt waren, die als macht weliswaar nog "in statu nascendi" verkeerden'.¹⁶ Vooral die 'oertoestand' sprak historici in de negentiende eeuw aan.

De negentiende-eeuwse geleerden kenden hun klassieken, maar, op zoek naar de oorsprong van hun eigen land, waren zij net iets minder geïnte-

resseerd in de oudheid *an sich*; zij zochten naar het ontstaan van hun natie in de middeleeuwen. Met name de Duitse negentiende eeuw hoopte daar een soort van oernatie of krachtig oervolk, a *noble savage*, te vinden. Voor de Duitse geleerden waren de Germanen – nog steeds vooral op Tacitus' beeld gebaseerd – dé oervorm van de Duitse held. Het loont de moeite hier Tacitus zelf even aan het woord te laten over de Germanen: 'Is het tot slag leveren gekomen, dan is het een schande voor een leider in manhaftigheid overtroffen te worden, een schande voor het gevolg de moed van de leider niet te evenaren. Maar eerst recht ontierend voor heel het verdere leven, ja smadelijk is het, zijn leider te hebben overleefd (...)'.¹⁷ Voor veel Duitse geleerden is dit citaat een 'bewijs' van Duitse heldenmoed.¹⁸

'Voor Duitse geleerden waren de Germanen dé oervorm van de Duitse held'

Volgens veel geleerden vormden deze door Caesar en Tacitus zo gevreesde Germanen na de val van het Romeinse Rijk zogenaamde opvolgrijken. Het waren deze opvolgrijken, zoals dat van de Bourgondiërs en de Franken, die de aanzet gaven voor de middeleeuwen en de middeleeuwse koninkrijken. Het beeld van de opvolgrijken als voorlopers van de moderne staten is zeer populair.

Wie geen belang heeft bij een dergelijk nationalisme, ziet iets anders. Drinkwater bijvoorbeeld stelt trefzeker: "The "barbarian threat" was a Roman construct."¹⁹ Hij benadrukt de continuïteit in Gallië tot in ieder geval de vijfde eeuw. Trekken wij die bevindingen door, dan assimileert Clovis in taal en geloof. Hij heerst in een Romeinse provincie, neemt een Latijnse titel aan en wordt daar omarmd door de heersende elite. Ook gaat hij de Rijn niet over, maar blijft keurig binnen de Romeinse provincie. Zelfs vecht hij tegen de Alamannen, wat veel keizers voor hem ook al gedaan hebben.²⁰ Clovis onderhoudt contacten met Constantinopel en ontvangt delegaties en subsidies. Samenvattend: het Latijn blijft de taal, het katholicisme het geloof, de Rijn de grens, de Alamannen de vijand. Clovis past daarmee binnen de rijkspolitiek die al door Ammianus wordt weergegeven.

Er is ook continuïteit in interpretatie. De classicisten zien liever niet dat de 'barbaren' hun geliefde klassieke erfgoed bewaarden en de negentiende-eeuwse nationalist zien liever niet dat hun geliefde roemruchte Germaanse koningen eigenlijk opgenomen waren in het nog steeds levensvatbare Romeinse Rijk. Het gevolg is dat beide groepen historici de voorkeur geven aan een nieuwe periode: de middeleeuwen. ■

Literatuur

- Ammianus Marcellinus**, *Julianus, de laatste heidense keizer, nadagen van een wereldrijk*, vertaald en toegelicht door D. den Hengst (Athenaeum-Polak & Van Gennepe, Amsterdam 2013).
- Kate Cooper e.a.**, *Making Early Medieval societies, conflict and belonging in the Latin West, 300-1200* (Cambridge University Press, Cambridge 2016).
- John F. Drinkwater**, *The Alamanni and Rome (Caracalla to Clovis)* (Oxford University Press, Oxford 2007).
- P.J. Geary**, *Before France and Germany, the creation and transformation of the Merovingian world* (Oxford University Press, New York 1988).
- Gregorius of Tours**, *The history of the Franks*, translated with an introduction by Lewis Thorpe (Penguin Books, Middlesex 1974, 1985).
- Gregorius van Tours**, *Historiën*, vertaald en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer, ingeleid door M.A. Wes (Ambo-Klassiek, Baarn 1994).
- H.P.H. Jansen**, *Geschiedenis van de Middeleeuwen*, zevende geheel herziene druk bewerkt door D.J. Faber en J.M. van Marrewijk (Utrecht 1978, 1988).
- Manfred Silber**, *The Gallic royalty of the Merovingians in its relationship to the »orbis terrarum romanus« during the 5th and the 6th centuries A.D.*, Arbeiten aus dem Historischen Seminar der Universität Zürich (Bern und Frankfurt 1971).
- Chester C. Starr**, *A history of the ancient world*, second edition (New York 1965, 1974).
- D.A. Stracke J.S.**, *Over bekeering en doopsel van koning Chlodovech* (Centrale Boekhandel Neerlandia, Antwerpen 1930), p. 37.
- Tacitus**, *Dialog over de welsprekendheid, Agricola, Germania*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J.W. Meijer (Ambo-Klassiek, Baarn 1992).
- J.M. Wallace-Hadrill**, *The long-haired kings and other studies in Frankish history* (London 1962).
- I.N. Wood**, 'Continuity or calamity? - The constraints of literary models', in: J. Drinkwater e.a. *Fifth-century Gaul, a crisis of identity?* (Cambridge 1992).
- E. Zöllner**, *Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*, auf der Grundlage des Werkes von Ludwigh Schmidt unter mitwirkung von Joachim Werner neu bearbeitet von Erich Zöllner (München 1970).

Hoe komen wij heelhuids uit deze hel. Nederlanders in revolutionair Rusland

Janine Jager

De Nederlanders die naar tsaristisch Rusland reisden, kwamen daar voornamelijk voor avontuur en zaken. Toen Lenin de revolutie predikte, veranderde alles en waren ze niet meer welkom. Velen vluchtten halsoverkop. Atlas Contact | € 19,99

Koningin Victoria als huwelijksmakelaar. Haar kinderen en kleinkinderen op Europese tronen

Deborah Cadbury

Mijn hemel, je schrikt wanneer je leest welke invloed de Britse koningin heeft gehad om ervoor te zorgen dat haar *offspring* in een gespreid en koninklijk bedje terecht kwam. Ze stierf zelf in de armen van haar kleinzoon, Kaiser Wilhelm II. Nieuw Amsterdam | € 34,99

Herinneringen. Van Moskou naar de Zwarte Zee - 1919

Teffi

Herinneringen van gevierd schrijfster Teffi, van adellijke afkomst en met een onafhankelijke, scherpe geest. Zij juichte de revolutie van 1917 eerst nog toe. Maar dat veranderde toen duidelijk werd dat de adel en kritische vrouwen niet meer gepruimd werden. Pegasus | € 18,50

De geest uit de fles. Hoe de moderne mens werd wie hij is

Ger Groot

Filosofisch boek over het ontstaan van de 'onzekere mens'. De afgelopen eeuwen zijn er vragen gerezen over de religie en dat heeft de mens volgens Ger Groot doen twijfelen. Lemniscaat | € 34,50

Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden.

Reinout Rutte &

Bram Vannieuwenhuyze

Prachtig uitgegeven boek voor cartofielen. Veel steden zijn minutieus afgebeeld en daarnaast wordt duidelijk uitgelegd wat er is te zien en wat er is veranderd. Thoth | € 99,50

Nijmegen. Collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd

Lennert Savenije

Wat bewoog Nijmegenaren om samen te werken met de Duitsers en waarom en op welke manier kwamen sommigen in verzet? De keuzes die politieagenten, priesters en andere Nijmegenaren maakten worden inzichtelijk gemaakt. Vantilt | € 34,50

Eeuw in versnelling. Hoe de fiets voor een maatschappelijke revolutie in Nederland zorgde

Marian Rijk

Dit boek is niet alleen een familiegeschiedenis over de Gazelle Rijkwielfabriek, het laat ook de ver-

anderingen zien die de industriële revolutie in Nederland veroorzaakte en vertelt hoe Nederland in rap tempo werd omgebouwd. Ambo | Anthos | € 20,00

Het orakel van Napels. De alternatieve waarheid van Giambattista Vico (1668-1744)

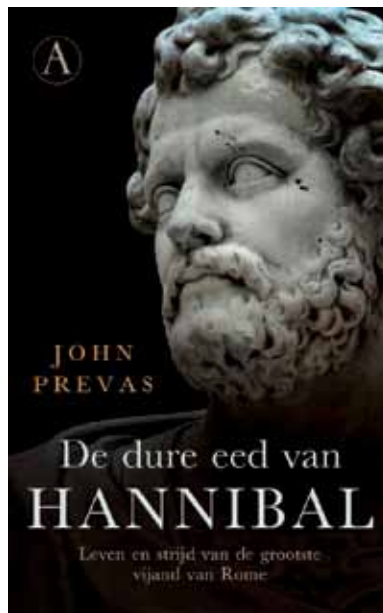
Mark Blaisse

Een niet bij iedereen bekende denker die in Italië veel debatten uitvocht, maar vooral bekend werd als schrijver van filosofische werken. Boek leest erg makkelijk, want Vico en Blaisse weten te boeien. Balans | € 19,99

Descartes in Amsterdam

Hans Dooremalen

De Franse filosoof René Descartes als speurneus in een moordmysterie. Het geschetste beeld van Amsterdam in de zeventiende eeuw en vooral de beschrijving van de 'cartesiaanse methode' maken duidelijk wat Descartes precies bedoelde. Boom | € 20,00

De dure eed van Hannibal. Leven en strijd van de grootste vijand van Rome

John Prevas

Hij droeg altijd een ring aan zijn vinger met vergiftigd stierenbloed. Mochten de Romeinen hem te pakken krijgen, dan zou hij de eer aan zichzelf houden. Leuk boek over de legendarische aanvoerder van Carthago die Rome aan het wankelen bracht. Athenaeum | € 24,99 ■

Onder redactie van Ben Vrieseema.

Ewoud Kieft

Ewoud Kieft is historicus, schrijver en muzikant. Hij won met *Het verboden boek. Mein Kampf en de aantrekkingskracht van het nazisme* (Atlas Contact) dit jaar de *Kleio Klasseprijs*.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis is zelfkennis. Ik stel me weleens voor dat ik accuut geheugenverlies zou hebben geleden, geen flauw benul meer heb waar ik vandaan kom, mijn vriendin niet meer zou herkennen, of mijn familie of vrienden. Dat lijkt me afschuwelijk. Dan weet je heel letterlijk niet meer wie je bent. En eigenlijk is dat wat er gebeurt als je geen enkel historisch besef hebt: je weet niet meer wie je bent. Op persoonlijk niveau is het denk ik voor iedereen heel duidelijk wat voor ernstige gevolgen dat heeft, als samenleving zouden we daar wel wat meer bewust van mogen zijn.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Ik kan me herinneren hoe bevlogen mijn geschiedenisleraar op de middelbare school was, Wim Plas. Als die

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

The Wire, maar dat is een serie, geen film, en misschien is het onderwerp te recent om als historisch te gelden. The Wire gaat over de achterstandswijken van Baltimore, hoe straatjochies in de drugscriminaliteit terechtkomen, hoe de politie daar tevergeefs de vinger op probeert te leggen, en elk seizoen breidt de scope zich uit, naar het onderwijs, naar de havens die met groeiende werkloosheid hebben te kampen, naar de kranten die onder druk staan van teruglopende lezersaantallen. Je krijgt zo stapje voor stapje te zien hoe alles met elkaar vervlochten is in die stad. Hyperrealistisch, en ongelooflijk spannend. Echt een meesterwerk.

FOTO: JELMER DE HAAS

een verhaal vertelde, kwamen dingen echt tot leven, voelde je gewoon de urgentie. Zelfs van moeilijke onderwerpen als staatsinrichting wist hij over te brengen hoe groot de impact was op gewone mensen, hoe wij dat zelf zouden hebben ervaren.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedsonderwijs?

Verhalen vertellen. Het wordt weleens onderschat hoe inhoudsvol narratieve geschiedenis is, dat je juist met een verhaal kunt laten zien hoe complex de wereld in elkaar zit, hoeveel verschillende oorzaken er voor iets kunnen zijn, hoe gelaagd mensen kunnen zijn. Al die academische termen die soms ook in het geschiedsonderwijs belanden, vind ik vaak veel oppervlakkiger. Die belichten vaak maar één aspect en doen alsof ze daarmee de hele wereld verklaren. Verhalende geschiedenis is tien keer zo genuanceerd, en ook nog eens veel leuker voor leerlingen om te horen en te lezen.

Hoe vindt u dat geschiedsonderwijs en staatsinrichting aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Misschien zouden maatschappijleer en geschiedenis samen gedoceerd kunnen worden – er zit zo'n grote overlap tussen, en maatschappijleer kun je sowieso niet zonder geschiedenis onderwijzen. Misschien zou je de uren die nu voor maatschappijleer staan bij de geschiedenisuren kunnen optellen, dat vak geschiedenis en maatschappij noemen, er nog wat extra uren aan toevoegen, en dat vak verplicht stellen voor alle leerlingen. Alle economen en dokters en wiskundigen worden binnen dertig jaar toch door kunstmatige intelligentie vervangen. Dan kunnen we de nieuwe generaties maar beter wat extra historisch besef bijbrengen.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Carl Schorske, Fin-de-Siècle Vienna. Niet het best geschreven boek dat ik ooit las, maar het was een openbaring hoe Schorske alle verschillende invalshoeken van waaruit je naar de geschiedenis van één stad kunt kijken met elkaar mengt: de politiek, de economie, de architectuur, de sociale verhoudingen, maar ook schilderkunst, de psychoanalyse, muziek. En alles even diepgravend uitgedacht en uitgewerkt.

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Ik ben al van jongs af aan gefascineerd door de indianen in Amerika, of Native Americans kan ik beter zeggen. Ik zie mezelf daar nog wel-

eens een boek over schrijven. Maar op dit moment ben ik volop bezig met mijn eerste roman, en die speelt in de toekomst...

Denkt u dat de 49 kenmerkende aspecten die leerlingen moeten kennen voor het eindexamen enig nut hebben voor het geschiedenisonderwijs?

Nee! Wat een ambtelijk gedrocht! Echt een garantie om leerlingen voorgoed de liefde voor geschiedenis af te leren. Alleen al de benamingen van alle deelthema's getuigen van een volstrekte wereldvreemdheid, een desinteresse in wat leerlingen, en trouwens alle geïnteresseerden, van elke leeftijd, zou kunnen aantrekken in geschiedenis. Hoog tijd dat mensen die daadwerkelijk ervaring hebben met onderwijs zeggenschap krijgen over het lesprogramma. Zo snel mogelijk afschaffen!

'De 49 kenmerkende aspecten? Wat een ambtelijk gedrocht! Echt een garantie om leerlingen voorgoed de liefde voor geschiedenis af te leren'

Kent u een historische persoon waar u uzelf mee zou durven vergelijken?

Ik voelde me wel verwant met een van de hoofdpersonen uit mijn boek Oorlogsenthouziasme: Ivo Andrić, een Kroatisch-Bosnische schrijver die als scholier bij de terroristische jongerenbeweging in Bosnië was betrokken, en om die reden tijdens de Eerste Wereldoorlog gevangen werd gezet. Hij was aan de ene kant een schuchtere, reflecterende persoon, aan de andere kant kon hij heel onbesuisd zijn, had hij een romantische dadendrang. Daarnaast zijn zijn dagboeken uit de gevangenis, uitgegeven onder de titel Ex Ponto, werkelijk prachtig geschreven.

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Ik had ooit in het archief van het Letterkundig Museum een briefje van Antje ter Braak in handen, de weduwe van Menno ter Braak, waarin zij Ter Braaks aartsrivaal en boezemvijand Anton van Duinkerken bedankt voor een dapper In Memoriam dat die had geschreven vlak na Ter Braaks zelfmoord, toen Nederland net door de Duitsers was bezet. Ter Braaks vrienden hadden het niet aangedurfd en het was veelzeggend dat juist zijn grote tegenspeler een eerbetoon bracht, waarmee hun vijandschap in retrospectief een ode aan de democratie werd: een ode aan de vrijheid om elkaars overtuigingen te bestrijden. Het was een heel kort briefje, waar tussen de regels door die enorme emotionele lading in zat.

Wat is uw meest dierbare bezit dat ook historische waarde heeft?

Ik heb een aantal antieke boeken van mijn opa geërfd, in leer gebonden: de essays van Montaigne, de brieven van Descartes, en alles van Multatuli.

Boven: Menno en Antje ter Braak op het San Marcoplein in Venetië, ca. 1933.
Links: Portret van Ivo Andrić op een biljet van 5000 Joegoslavische dinars, 1991.

Hiernaast: Kaartspelende oorlogsinvaliden. Die Skatspieler, door Otto Dix, 1920. Collectie Staatliche Museen zu Berlin, Nationalgalerie. Rechtsonder: H.G. Wells in 1920. Foto: Charles Beresford.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

De vroege twintigste eeuw, toen het echt aan het broeien was in Europa: het moderne levensgevoel barstte toen al los in de grote steden, er werd als een bezetene gebouwd, fabrieken, metro's, hele nieuwe woonwijken, bioscopen, de massamedia kwamen op, de avant-gardekunst. En tegelijkertijd: enorme sociale ongelijkheid en onrust, politiek en religieus fanatisme, mensen die de hemel op aarde wilden vestigen en bereid waren daarvoor tot het uiterste te gaan. Mijn boek Oorlogsenthusiasme gaat over die eerste decennia van de twintigste eeuw. Ik vond het fascinerend om te zien hoe alles daar samen lijkt te komen, en tot een enorme uitbarsting komt.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Dat wisselt voortdurend, eigenlijk per boek waar ik mee bezig ben. Met mijn laatste boek was ik natuurlijk vooral met Hitler bezig, maar hoe langer ik me in hem verdiepte, hoe leger en kleinzieliger hij als persoon voor mij werd. Zo wordt hij ook vaak genoemd door historici: een man zonder persoonlijkheid. Dan vond ik de hoofdpersonen van Oorlogsenthusiasme veel interessanter. H.G. Wells bijvoorbeeld, een briljante futurist – hij bedacht in zijn verhalen de tank en de atoombom, die daar later ook echt naar gemodelleerd werden door de daadwerkelijke uitvinders. Daarbij was Wells een enorm vooruitstrevende man, die vrije liefde verkondigde en een enorm grappige man, die er af en toe behoorlijke griezelige ideeën op nahield: Wells verkondigde een tijd lang eugenetica als oplossing voor alle maatschappelijke problemen, en tijdens de Eerste Wereldoorlog liet hij zich volledig meeslepen door een enorm oorlogszuchtig nationalisme. Waar hij al snel volledig van terugkwam, om vervolgens te pleiten voor de Volkerenbond. ■

'Hoe langer ik me in Hitler verdiepte, hoe leger en kleinzieliger hij voor mij als persoon werd. Zo wordt hij ook vaak genoemd door historici: een man zonder persoonlijkheid'

Stel u zou minister van Onderwijs worden in een nieuw te vormen kabinet, wat zou u voor het geschiedenisonderwijs ingevoerd willen zien?

Ik denk dat het prachtig zou zijn om rond schoolexcursies extra geschiedenisonderwijs te geven, zodat je concrete plekken die de leerlingen zelf bezoeken als referentie kunt gebruiken voor wat we hier eerder al 'de historische sensatie' noemden. Een vriend van mij, een leraar Engels met veel liefde voor geschiedenis, doet dat al jaren met excursies naar Leper, waar hij de hele geschiedenis en literatuur van de Eerste Wereldoorlog aan verbindt. Hij vertelt dat het prachtig werkt, dat leerlingen er ontzettend enthousiast van worden, en dat het zijn plezier in lesgeven verhoogt.

Sieraad van de renaissance

Het leven van Girolamo Fracastoro

'Maar nu roepen mij de vruchtbare bossen en de exotische, beboste bergen van een andere wereld; van verre weerklinkt voorbij de zuilen van Hercules de zee, en de verre kusten weerkaatsten het geruis.' Het zijn de openingswoorden van het derde boek van de Italiaan Girolamo Fracastoro. Een man van zijn tijd; een poëet, een medicus, een astronoom, een humanist, een renaissancemens. Een biografische verkenning van een *uomo universale*.

G irolamo, stralend sieraad van Italië, als paus Paulus III misschien bereid is u even vrijaf te gunnen van de belangrijke beraadslagingen en de dagelijkse werkdruk waarmee hij de hele wereld bestiert, en helpt om een beetje toe te geven aan de zoete muzen, denk dan niet minachtend over mijn geesteskind en mijn medische arbeid, voor wat het ook waard is. De god Apollo hechtte destijds waarde aan de kleine dingen, waarvan men dikwijls ook kan genieten. Een veelheid aan natuurlijke en noodlottige elementen en een belangrijke oorsprong liggen natuurlijk verscholen onder wat hier iets kleins lijkt.¹ Gun ons, Girolamo, een kijk in uw leven en leer ons door uw didactische dichtten wat u geschreven heeft. Ook al lijken uw traktaten slechts een noot in de geschiedenis, belangrijke ideeën zijn ontsproten als kiemen uit zaden uit uw kleine leerdichten.

Maar als je houdt van voedsel van de tafel van de Goden dan is er altijd groene kruisemunt, welig tierend munt, andijvie, gewone melkdistel, waterkers die gedijt bij beekjes ontspringend aan een bron²

Stadstaten

Girolamo Fracastoro (1476-1553) werd geboren in Verona als zoon van een zijdeproducent en -handelaar, en groeide op in een welgesteld gezin. Het was geen adellijk gezin, maar door het succes in de zijdehandel behoorde het toch tot de *grandi*, het stedelijk patriciaat. De stadstaten van Italië, zoals Verona, hadden zich aan het einde van de middeleeuwen ontpopt als de belangrijkste handelscentra van het middellandse zeegebied en uit allerlei windstreken kwamen specerijen, kruiden,

oliën, glaswerk, zijde, parfums, geuren en kleuren over land en over zee. Deze Noord-Italiaanse handelsmetropolen bloeiden, wat eveneens zorgde voor een culturele bloei in architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst en literatuur. We kunnen ons allemaal de kleurrijke koepelkerken, scheve torens en sierlijke bruggen van Venetië voor ogen halen, de grootsheid van de plafonds ►

Daan van Leeuwen is redacteur van Kleio.

1 Vrij naar de opening van G. Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte* (1530), vertaald en ingeleid door Julius Roos (Amsterdam 2017), p. 47.

In deze opening spreekt hij zijn vriend Bembo aan, de secretaris van paus Leo X. Hij richt zijn boek *Syphilis of de Franse ziekte* als een brief aan hem.

2 De citaten in dit artikel komen uit G. Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte* (1530), vertaald en ingeleid door Julius Roos (Amsterdam 2017).

Portret van Girolamo Fracastoro, toegeschreven aan Titiaan, ca. 1528. National Gallery, Londen.

De Sabijnse Maagdenroof, beeld op het Piazza della Signoria in Florence door Giambologna. Foto: Arnold Paul.

van de Sixtijnse kapel bevestigen of ons verliezen in de details van de marmeren Sabijnse Maagdenroof op het Piazza della Signoria in Florence. De steden van Noord-Italië werden de bakermat van de *Rinascimento*, de renaissance. De dichter Francesco Petrarca (1304-1374) had een eeuw eerder de periode waartoe hij zelf behoorde *Tenebrae* ('nevelen') genoemd, een periode na de Romeinen waaruit de moderne Italianen zich moesten ontworstelen. De poëet Petrarca werd de grondlegger van de renaissance door zijn bloemrijke traktaten over de Romeinse filosoof Cicero en de oproep terug te grijpen op de erfenis van de Grieken en Romeinen. De bisschop Giovanni Andrea Bussi (1417-1474) noemde de tijd voor hem de 'stormachtige' *Media tempestas* ('middeltijd'). De samenleving in deze Italiaanse steden veranderde. Welvaart zorgde voor progressie, kunstzinnige uitvloeiingen, intellectuele initiatieven en een nieuw mens- en wereldbeeld. De situatie zorgde echter ook voor frequente conflicten tussen de veelheid van kleine, welvarende en feitelijk autonome staatjes, die intern ook nog vaak te maken hadden met gewelddadige machtswisselingen. Keizer noch paus kon een effectief centralisatiebeleid in Noord- en Centraal-Italië laten gelden. De concurrerende stadstaten, republieken en tirannieën aan de voet van de Alpen verklaren aan de ene kant de onrustige politieke situatie rond de eeuwwisseling, aan de andere kant is het ook de voornaamste reden van (her-)ontplooiing van het individu en de vroegtijdige ontwikkeling van de moderne Italiaan.³ Het tot wasdom komen van het humanisme en in mindere mate de renaissance is dus het belangrijkste product van de rivaliteit tussen concurrerende stadstaten als Genua, Venetië, Florence, Bologna, Padua en Verona.

filosofie, letteren en wiskunde studeerde, en waar hij zich later verdiepte in astronomie, kosmologie en geneeskunde. De universiteit van Padua, als intellectueel centrum van de Venetiaanse Republiek, was de meest vrije en internationaal georiënteerde academie van Europa en stond bekend om haar gerenommeerde faculteiten medicijnen en astronomie. De jonge intellectueel werd hier een alleskunner, een *uomo universale* pur sang. Hij werd gedurende zijn studie onderwezen door de beroemde filosoof Pietro Pomponazzi die hem theoretische scholastiek bijbracht, waarmee Fracastoro zich ontpopte tot een kritische en veelbelovende wetenschapper. Nadat hij zijn studie had volbracht, promoveerde hij in 1501 tot professor in de logica. Tijdens zijn docentschap als filosoof bekwaamde hij zichzelf ook in de theoretische geneeskunde, kreeg daarvoor zijn graad in 1502 en werd al snel lid van het docentengilde binnen de medische faculteit. Fracastoro ontwikkelde zich daarna tot de meest vaardige praktijkarts binnen Italië en had een uitstekende reputatie voor zijn werk in de anatomie met een achtergrond in de filosofie.

☞ *Zie het land waar de Tiber en de Po stromen, begeleid door honderd riviertjes richting zee, en hoe zij ontelbare steden van water voorzien* ☞

Progressieve stad

Verona, de stad van huize Fracastoro, was aan het einde van de vijftiende eeuw een onderdeel van de Republiek Venetië; de deur tot de handel met de Levant en op dat moment de meest progressieve stadstaat van Europa. Verona plukte daar de vruchten van en in die vooruitstrevende omgeving groeide de jonge Fracastoro op. Als zoon van een rijke koopman kreeg Girolamo tijdens zijn tienerjaren alle kansen. Hij bleek zich in dit decor al vroeg te ontwikkelen tot humanist. Als student trok hij naar Padua waar hij aanvankelijk

☞ *Gij, Urania, die de sterrenhemel, de diverse hemelse effecten en de hemelstreken kent, mogen de bewegende sterren u in goddelijke samenzang toejuichen* ☞

³ J. Burckhardt, *De cultuur der Renaissance in Italië* (1860) (Amsterdam 2010), p. 10, 104, 105.

Jong talent

In hetzelfde jaar waarin Fracastoro de docentenzetel mocht bezetten, meldde zich een jong wetenschapstalent uit het noorden van het Heilige Roomse Rijk dat zijn medicijnenstudie in Padua wilde afmaken: Nicolaus Copernicus (1473-1543). De student had eerder in Bologna gestudeerd, maar vanwege de gerenommeerde faculteit medicijnen koos de jonge arts in opleiding voor Padua, waar hij de mogelijkheid kreeg om zijn studie te combineren met de studie astronomie. De combinatie van beide disciplines was niet ongewoon in het universiteitswezen in de renaissance. Artsen raadpleegden vaak de sterren voor medische vraagstukken en binnen de faculteit medicijnen bestond de richting medische astronomie (of astrologie). Fracastoro doceerde beide disciplines tijdens zijn jaren als professor. Daarbij stond het wetenschappelijke niveau van de Italiaanse universiteit door het humanisme al op een veel hoger niveau dan van academies ten noorden van de Alpen, wat voor Copernicus ook een aantrekkelijk aspect was. In de jaren dat Copernicus zich als veelbelovend student manifesteerde, raakte hij regelmatig in gesprek met professor Fracastoro en debatteerden ze over medische en astronomische kwesties. Het is aannemelijk dat zij in deze jaren al spraken over het heliocentrisme en over de banen van planeten, waar Copernicus later bekendheid mee verwierf. Nadat de twee humanisten in 1505 de universiteit verlieten, scheidden hun wegen.

Zoals vaak het vuur van gloeiende as die bij toeval van een fakkel in een stoppelveld is gevallen en per ongeluk achteloos door de herder achtergelaten, in het begin klein is en aarzelend groter wordt

Donkere wolken

Rond de eeuwwisseling pakten donkere wolken zich samen boven de Italiaanse stadstaten van het noorden. Onder andere de Republiek Venetië raakte verwickeld in de Italiaanse Oorlogen, een reeks conflicten tussen samenwerkende Italiaanse steden en het Franse koninkrijk. De Franse legers vielen vanaf 1498 regelmatig Noord-Italië binnen om grondgebied te veroveren door een vage dynastieke claim van de Franse koning Karel VIII op het koninkrijk Napels. In dat eerste jaar vochten meer dan 50.000 Franse militairen om het gebied in te lijven als Frans grondgebied. Het Franse leger verbleef er enkele maanden, waardoor ze zich konden overgeven aan drank en vrouwen. De overige stadstaten verenigden zich vanaf dat jaar om een blok te vormen tegen deze vreemde plunderende troepen. Het geeft een ambivalent beeld van deze tijd. Het is de tijd waarin de hoge renaissance plaatsvond met kunstenaars als Da Vinci, Michelangelo en Titiaan, terwijl op politiek gebied de regio in brand stond door de zwermen Franse legers en de machtige *condottieri* (huurlingen) in de stadstaten die namens het patriciaat deze conflicten moesten uitvechten. Fracastoro besloot vanwege de militaire dreiging in 1505 te stoppen als docent aan de universiteit van Padua en ging als medicus in dienst van de Republikeinse strijdmacht. Een tijdlang was hij lijfarts van groot-generaal Bartolomeo d'Alviano, de militaire leidsman van de Venetiaanse strijdmacht.

In 1509 vestigde Fracastoro zich met zijn vrouw Elena Clavi in Verona, zijn geboortestad. Zij waren aan het begin van de eeuw getrouwd en kregen gedurende de jaren in Verona vijf kinderen, vier jongens en een meisje. Fracastoro opende in dat jaar een praktijk waar Italianen uit alle windstreken naartoe trokken voor medisch advies van deze geprezen arts. De talentvolle medicus verkeerde in de hoogste intellectuele en artistieke kringen en raakte bevriend met humanisten als Pietro Bembo, Giovanni Pontano en de Veronese bisschop Gian Matteo Gilberti, mecenas en patroon van de stedelijke wetenschappers en kunstenaars. De bisschop schonk hem een buitenverblijf nabij Incaffi, op de berg Monte Baldo die uitkijkt op het Gardameer, op een halve dag reizen van Verona. De villa werd onder gastheer Girolamo een vrijplaats voor de intellectuele

Standbeeld van Copernicus in het Copernicus Museum, Torun, Polen.

elite van de regio waar gediscussieerd kon worden over de vrije kunsten, wetenschap en filosofie. Fracastoro combineerde deze *salon avant la lettre* met zijn werk als arts in Verona en reisde gedurende twintig jaar heen en weer tussen beide huizen.

Zeg mij, Godin, welke oorzaken hebben na zoveel eeuwen ons deze ongewone plaag bezorgd?

Onbekende ziekte

In 1517 overleden de twee oudste zoons van Girolamo Fracastoro: Giovanni Battista en Paolo, aan een onbekende geslachtsziekte. De ziekte was door de Fransen bij aanvang van de Italiaanse oorlogen door de rondzwerfende militairen meegebracht en verspreidde zich in de jaren daarop als een epidemie over het Italiaanse schiereiland. De Fransen noemden het aan het einde van de vijftiende eeuw de ziekte *mal Napolitain* ('Napolitaanse ziekte') omdat zij het in Napels zouden hebben opgelopen. Fracastoro noemde de plaag *Syphilis sive morbi Gallici* ('Syfilis of de Franse ziekte') en schreef er een gedicht in drie delen over dat hem wereldfaam opleverde. Het werd een leerdicht van grote literaire betekenis, waarin hij zijn inzichten in de oorzaken en behandeling van de ziekte uitwerkte en inging op het concept van besmettelijkheid door onzichtbare kleine deeltjes. Hij etaleerde zich in de drie delen als een ware *uomo universale* door literaire verwijzingen naar de Griekse mythologie, implementatie van stijlfiguren zoals gebruikelijk in Homerus, Serenus, Vergilius en Dante, kennis van astronomie maar ook van de medische wetenschap en door dit allemaal te combineren met een humanistische, wetenschappelijke kijk op de nieuwe ziekte.

Het gedicht bestaat uit drie boeken waarin Fracastoro de oorzaken, de behandeling en de oorsprong van de ziekte duidt. Elk boek bestaand uit ruim vierhonderd hexameters. In het eerste boek roept hij de muze Urania op om hem te

helpen de ziekte te begrijpen, om vervolgens te beschrijven dat de conjunctie van de planeten de lucht met ziektekiemen heeft verpest, waardoor de ziekte zich als een epidemie over Europa kon verspreiden. In het laatste deel van het eerste boek vraagt de medicus de Griekse goden in een retorische klaagzang wanhopig waaraan zij deze godenstraf hebben verdiend.

In het tweede boek schrijft Fracastoro wederom in leerdichtstijl wat een gezonde ziel en een besmette zieke moeten doen om om te gaan met de ziekte: een gezonde levensstijl met veel beweging, het vermijden van seksueel genot en een strikt dieet met de juiste wijn en kruidenmengsels.

Vervolgens bespreekt Fracastoro het epische verhaal van Ilceus, de tuinman der bosgoden, die na besmetting met deze ziekte door nimfen naar een rivier van kwikzilver in de onderwereld wordt geleid. De zieke Ilceus wordt door de nimf Lipare liefdevol ondergedompeld in de geneeskrachtige stroom en is daarna genezen.

In het derde boek gooit Fracastoro het over een andere boeg en beschrijft hij de laatste reisdagen van Columbus naar de Nieuwe Wereld. De ontdekkingsreiziger komt met zijn mannen aan in Hispaniola en ze schieten ter plekke een aantal zonnevogels uit de lucht. Een van de zonnevogels treedt op als de personificatie van Apollo en voorspelt hoe de ziekte vanuit de Nieuwe Wereld in hun thuisland terecht zal komen. Vervolgens komt ook hier een epische episode naar voren uit het klassieke werk van Ovidius waarin er wordt verhandeld over de herder Syphilus, die door zijn afvalligheid van het geloof door Apollo wordt gestraft met een verschrikkelijke besmettelijke ziekte. Hij wordt later de naamgever van de ziekte.

(kan iemand) de onverschrokken schepen bezingen die onder bijzondere bescherming de gevaren van een nooit eerder aangeraakte oceaan trotseerden

Uitzicht op het Gardameer vanaf Monte Baldo. Foto: Luca Lorenzi.

Didactische poëzie

Fracastoro laat zich met het kleurrijke gedicht kennen als een allround intellectueel. Het is opmerkelijk dat hij het in de vorm van didactische poëzie schrijft en niet als wetenschappelijk artikel. Hij had immers een achtergrond als astronoom, medicus en filosoof, en kon zich scharen onder de moderne Italiaanse humanisten. De dood van zijn zonen had ervoor gezorgd dat hij zich had teruggetrokken in zijn villa aan het Gardameer. Hij schrijft er op dat moment over: 'Niet alleen was ik aangetrokken tot de poëzie, maar op de een of andere manier moet ik erdoor zijn meegesleept; maar ook door de filosofie, die naar haar aard zeker verwant is aan de dichtkunst, raakte ik in vervoering.'⁴ Het past bij de ambitie van een renaissanceman om niet alleen in wetenschappelijke disciplines, maar ook in de literatuur uit te blinken. Zestien jaar later zou de medische poëet het werk *De Contagione* schrijven dat veel meer een wetenschappelijke beschrijving van besmettelijke ziektes was dan *Syphilis*. Hij werkt hierin de theorie uit van de onzichtbare, ondeelbare deeltjes (*seminaria* of 'zaden') die besmettelijke ziektes verspreiden, die voor een groot deel terugsloeg op de theorie van de Romeinse natuurkundige Lucretius (99 v.Chr.-55 v.Chr.). Met *Syphilis of de Franse ziekte* was de naam van Fracastoro definitief gevestigd, en het werk werd in de eeuw daarna in verschillende landen uitgegeven als voorbeeld van de moderne medische poëzie.

Het lijkt geen twijfel dat (...) de zware planeet Saturnus en de planeet Jupiter met zijn vlakke ring, en dat de mooie Venus en het vuur van Mars (...) de elementen kunnen veranderen

Alleskunner

In de jaren na de publicatie van zijn leerdicht over syphilis schreef Fracastoro een aantal kleinere publicaties over filosofische onderwerpen die minder bekend werden bij het grotere publiek. Sommige verschenen in dichtvorm, andere in wetenschappelijke proza. In 1538 verscheen een groter werk over astronomie: *Homocentrica sive de stellis* ('Homocentrisme of over de sterren'). Hij zette hier zijn ideeën uiteen over de banen van de planeten die allemaal los van elkaar om een bepaald centraal punt in het sterrenstelsel roteren. Dit idee was niet uniek in de astronomie. In de jaren 1530 waren er door verschillende Italiaanse wetenschappers al oproepen gedaan

om het astronomische model te hervormen. Ideeën van de Grieken waren opnieuw onder de loep genomen en bestaande theorieën werden verworpen. Nicolaus Copernicus had vlak na zijn studententijd in Padua in een essay al een balletje opgeworpen om het beeld van planetenrotaties te herzien. In 1538 leverde Fracastoro met deze uitgebreide theorie van bewegende hemellichamen een eigen bijdrage aan de hervorming van het bestaande astronomische model. Copernicus zou in *De Revolutionibus* (1543) het idee uiteindelijk verder uitwerken en het heliocentrisme bij het grote publiek herintroduceren. Het is onduidelijk of Copernicus, die al sinds 1505 in Frauenburg resideerde, het werk van Fracastoro had gelezen voordat hij zijn theorie op schrift stelde. Het is wel duidelijk dat het werk van Copernicus van een ander ('hoger') wetenschappelijk niveau was dan de argumenten die Fracastoro in *Homocentrica* gebruikte.

In de late carrière van de alleskunner schreef Fracastoro nog een aantal gedichten die hij opdroeg aan zijn nabije vrienden. De gedichtenbundel *Naugerius, sive de poetica dialogus* ('Navagero, of een dialoog over de kunst van de poëzie') droeg hij bijvoorbeeld op aan zijn vriend Andrea Navagero. Het was een ware oefening in de dichtkunst in het prachtigste Latijn en het vormt een bewijsstuk dat de *uomo universale* Fracastoro een alleskunner was.

Of het nu ging om het beschrijven van de verschrikkelijke ziekte *Syphilis*, de spannende ontdekkingsstocht van Columbus, de rotatie van de aarde of kleurrijke poëzie als een ode aan een vriend, de gerenommeerde Girolamo liet in alles zijn ware intellect zien. Op 6 augustus 1553 overleed de humanist in zijn buitenhuis in Incaffi. Hij werd in zijn geboortestad Verona begraven. Hij leidde een vol, intellectueel en rijk leven, zoals het een alleskunner betaamt; hij was een waar sieraad van de Italiaanse renaissance. ■

4 G. Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte* (1530), vertaald en ingeleid door Julius Roos (Amsterdam 2017) – inleiding, p. 37.

Literatuur

J. Burckhardt, *De cultuur der Renaissance in Italië* (1860) (Amsterdam 2010).

G. Eatough, *Fracastoro's syphilis* (Liverpool 1984).

G. Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte* (1530), vertaald en ingeleid door Julius Roos (Amsterdam 2017).

M.A. Granada, D. Tessicini, 'Copernicus and Fracastoro: the dedicatory letters to Pope Paul III, the history of astronomy, and the quest for patronage', in: *Studies in History and Philosophy of Science* 36 (2005), 431-476.

J. Ledo, 'Some remarks on renaissance Mythophilia. The medical poetics of wonder: Girolamo Fracastoro and his thought world', in: *Analisis. Revista de investigación losó ca*, vol. 4, 2 (2017), 163-214.

S. Pearce, 'Fracastoro on Syphilis: Science and Poetry in Theory and Practice', in: P. Antonello, S. A. Gilson (red.), *Science and Literature in Italian Culture: From Dante to Calvino* (Oxford 2004), 115-135.

Staren naar de sterren

Het Tycho Brahe-museum op het eiland Ven

Het Zweedse eiland Ven, op ongeveer 45 minuten varen van Kopenhagen, was in de zestiende eeuw in handen van de Deense astronoom Tycho Brahe. Hij had het gekregen van koning Frederik II en mocht het als landheer besturen. Het kasteel en het observatorium die hij er bouwde, werden wereldberoemd. Nu is het een museum.

Roeland Boot is docent natuurkunde op scholengemeenschap Thorbecke VO in Rotterdam. Dit artikel verschijnt ook in het Nederlands Tijdschrift voor Natuurkunde.

Als ooit een mens voorbestemd was astronoom te worden, dan was het wel Tycho Brahe. Vanaf zijn dertiende wist hij net zo goed de weg aan de hemel als de toenmalige hofastroloog. Toen de voorspelde zonsverduistering van 1560 optrad, zei hij stralend tegen zijn oom: 'Zoiets van tevoren te weten, maakt de mens bijna tot een god.'¹ Brahe stamde uit een welgestelde familie: zijn vader, Otto Brahe (1518-1571), was een Deense edelman en staatsman, en was daarnaast lid van de *Riksråd*, een raad die de Deense regering en adel representeerde. Deense edellieden werden indertijd jarenlang uitgezonden om een wereldreis te maken voordat zij zich ergens permanent vestigden. Men gaf Tycho een gouverneur mee naar Duitsland, met de speciale opdracht hem af te houden van zijn tegen zijn stand ingaande hartstocht voor de sterren en hem aan te sporen tot een rechtenstudie. Ten gevolge daarvan kreeg de jongeman weinig slaap, want zodra de gouverneur onder zeil was, haalde Tycho een verborgen houten cirkelboog tevoorschijn

en mat de posities van planeten door de cirkelboog later op een zelfgemaakte gradenboog te leggen. Deze planeetposities waren een stuk nauwkeuriger dan de destijds gebruikte Tafels van Alfons.² Samen met een stel timmerlieden bouwde de jonge Brahe uit eikenstammen een stellage met een boog van tien meter lengte, bekleed met koper. De burgemeester van Kopenhagen was er zo verrukt van, dat hij ook nog een hemelglobe (een zogenaamde Globe van Augsburg) van gelijke afmetingen liet vervaardigen.³ Deze beloofde hij Brahe als geschenk te zullen geven, als hij zich ooit als toekomstig astronoom zou vestigen.

Voorlopig reisde Brahe echter nog jarenlang rond in Duitsland en hield hij zich enthousiast bezig met het studentenleven, met als gevolg dat hem bij een duel de neusbrug werd afgeslagen. Sindsdien liep hij rond met een zilveren neusprothese die elke morgen opnieuw aangezet moest worden. In plaats van een adellijke vrouw te trouwen, sloot Brahe een morgantisch huwelijk met Kirsten Barbara Jørgensdatter (1549-1604). Kirsten werd vanwege haar burgerlijke afkomst nooit formeel Brahes echtgenote, omdat hij dan afstand zou moeten doen van zijn titels en nobele privileges, maar schonk hem wel acht kinderen (die overigens niets van hem konden erven). Brahe voerde dagelijks, vaak met zijn even getalenteerde zus Sophie (1559-1643), nauwkeurige observaties en positiebepalingen van sterren en planeten uit. Hij publiceerde deze data in 1574, gaf vervolgens kortstondig les in astronomie aan de Universiteit van Kopenhagen en reisde later af naar steden als Frankfurt, Basel en Venetië. Daar legde hij namens de Deense koning contact met kunstenaars en ambachtslieden, met het verzoek te gaan werken voor de koning in het paleis van Elsinor. De Deense koning, Frederik II (1534-1588), bood hem in ruil voor zijn diensten economische en militair belangrijke landgoederen met kastelen aan. Brahe weigerde, omdat hij zich volledig wilde wijden aan de wetenschap en zijn tijd niet wilde verdoen door in een kasteel te verblijven. Hij was van plan om mede hierom heimelijk naar Basel te verhuizen, om aldaar te participeren in het ontluikende academische leven. Maar de koning hoorde van zijn plannen, wenste

- 1 Thiel, R., *En er was licht* (Meulenhoff, 1958).
- 2 De Tafels van Alfons, ook wel de Alfonzische Tafels genoemd, bevatte gegevens voor het berekenen van de positie van de zon, maan en planeten ten opzichte van de vaste sterren. Zie ook: en.wikipedia.org/wiki/Alfonzine_tables.
- 3 en.wikipedia.org/wiki/Christoff_Schissler.

Een tekening van het bronzen kwadrant van Brahe in het observatorium Uranienborg. Boven het kwadrant was een muurschildering waarop Brahe werd afgebeeld met verschillende van zijn uitvindingen. Tekening uit 1598 uit het boek *Astronomiae instauratae mechanica*. Bron: Koninklijke Bibliotheek Kopenhagen.

de vooraanstaande wetenschapper te behouden, en bood hem een eiland en een flink geldbedrag aan om aldaar een observatorium op te zetten. Het betrof het eiland Hven (het huidige Zweedse Ven), gelegen tussen Helsingor en Kopenhagen, dat met witte rotsen oprijst uit de Oostzee, vijf kilometer lang en hoofdzakelijk bestaand uit akkerland. De koning schonk Brahe het eiland levenslang in leen 'opdat hij daarop zou kunnen leven, vrij van pacht en belastingen, ons immer getrouw en genegen, in alle opzichten er op bedacht alle schade van ons rijk af te wenden'. Dat wilde zeggen dat hij vanaf dat moment benoemd was tot Deens hof-astroloog.

Symmetrisch kasteel

De residentie van Brahe werd een renaissancepaleis; wat hij aanpakte, had stijl. Zijn kasteel Uranienborg maakte furore in de geschiedenis van de bouwkunde in Denemarken: het was geheel symmetrisch, gebouwd volgens klassieke richtlijnen en stond in een meetkundig aangelegde bloemen- en vruchtentuin die de vorm had van een kompasroos. Het slot was omgeven door vestingmuren en had twee brede torens aan de zuid- en de noordkant, met een afneembaar tentdak en rondom brede galerijen, die al snel wemelden van de meetinstrumenten. Rond het kasteel bevond zich een imposante botanische tuin. Deze was als symbool van de idealen van de renaissance vormgegeven in vierkanten, drie-

hoeken en cirkels. Het idee was dat de tuin de Hof van Eden zou reproduceren. Hier werden vruchten en kruiden geteeld, die men later gebruikte in de alchemistische medicijnen van Brahe. De tuin bevatte ook een poorthuis, een officiële verblijfplaats en drukfaciliteiten.

In de bibliotheek van Uranienborg stond de Globe van Augsburg, gefabriceerd door Christopher Schissler, en in de grote zaal een nieuwe uitvinding van Brahe: het muurkwadrant, geschilderd op een muur die noord-zuid liep, in een richting waarlangs de zon, de maan, de planeten en de sterrenbeelden van de dierenriem elke nacht hun hoogste stand bereikten. Hiermee kon hij de hoogtevverschillen in de opeenvolgende jaargetijden nauwkeuriger meten dan iemand ooit had gedaan. De lengte van een jaar bepaalde hij met een fout van slechts enkele seconden.

Langzamerhand kwamen er, behalve nieuwsgierigen, diverse studenten die maanden en soms jaren bleven. Op een gegeven moment had Brahe negen assistenten tegelijk. In totaal heeft hij er ongeveer veertig gehad. In de kamer van een van de assistenten bevond zich een bel, die Brahe met een geheim bellenkoord dat onder tafel verborgen was, kon bedienen. Sprak hij dan een naam zachtjes uit, dan kon hij plezier hebben in de verbaasde gezichten van zijn tafelgasten, als degene die geroepen was dadelijk daarop binnenkwam. ▶

Portret van Tycho Brahe uit 1596. Schilder onbekend. Bron: Skokloster Castle.

- 4 nl.wikipedia.org/wiki/Armilarium.
- 5 www.britannica.com/place/Tycho-Nova.
- 6 Gilder, J. & A. (2004). *Heavenly intrigue*. New York: Doubleday. ISBN 0 385 50844 1.
- 7 www.bbc.com/news/science-environment-20344201.
- 8 www.livescience.com/24835-astronomer-tycho-brahe-death.html.

Een gereconstrueerde kwadrant naar het ontwerp van Brahe. Bron: Tycho Brahe-museum.

Luxueus leven

Er werd een logboek bijgehouden van de waarnemingen, het weer en bijzondere gebeurtenissen. Er was een mechanische werkplaats, een rekeninstituut, en het aantal meetinstrumenten steeg tot 27. Met één ervan kon hij vanuit zijn bed waarnemingen doen. Nooit eerder had een astronoom een dergelijk luxueus leven geleid. Koningen, hertogen en graven kwamen op bezoek. Er werden dan flinke banketten aangericht, op klein wild gejaagd en alchemistische proeven gedaan. Er waren reusachtige voliëres waarin zich zeldzame vogels bevonden. Een dwerg kroop tijdens een banket onder de tafels rond, ving etensresten op en onderhield de gasten met grappen, gedachtenlezen en voorspellingen die altijd uitkwamen.

De middelen voor dit alles waren afkomstig van de baten van het eiland en werden door koning Frederik II aan zijn hof-astronoom geschonken. Toch kwam Brahe niet uit met zijn inkomsten; hij paste voor dit pelgrimsoord der wetenschap 65.000 daalders uit eigen middelen bij. De wetenschapper moet geweldig rijk zijn geweest. In elk geval was de eerste sterrenwacht, met al wat er bij hoorde, de meest imposante schepping op dit gebied.

In 1581 kwam er een dependance bij, niet ver van het kasteel en half ondergronds: het observatorium Stjerneborg. Het bleek namelijk dat de eeuwige zeewind de waarnemingen vanaf de kasteelgalerijen ernstig

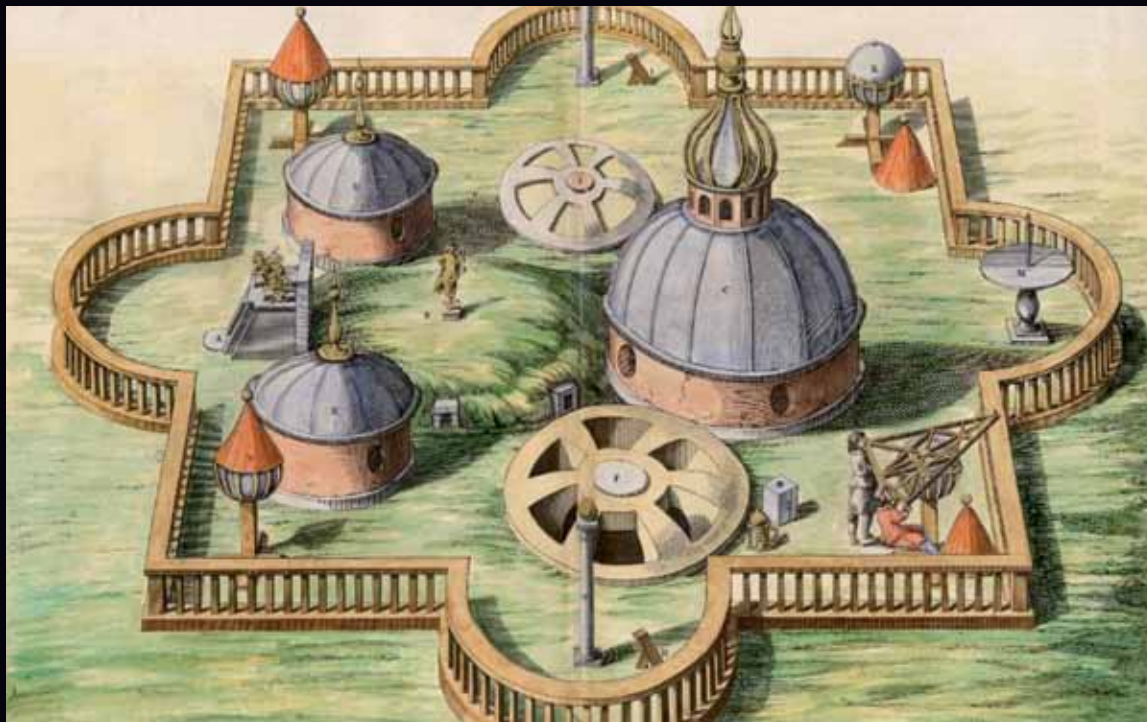
verstoorde. Ook deze sterrenwacht was weer een bezienswaardigheid. Men daalde af in een kelder, die in nissen slaapgelegenheden voor de assistenten had. Het hoofdgebouw, met daarop een prachtige koepel, bevatte het wonderinstrument van Brahe: het equatoriaal opgestelde armillarium, dat aan de hand van Griekse beschrijvingen verbeterd was.⁴ Hierdoor was men in staat de afstanden van willekeurige sterren te meten. Door dit instrument kon Brahe zijn levenswerk bekronen met een nieuwe sterrencatalogus. Hij zag in dat het gangbare wereldbeeld van Ptolemaeus volledig opzij gezet moest worden. De astronomie had een nieuwe grondslag nodig. Alles hing af van de nauwkeurigheid waarmee de plaats van de sterren bepaald was en daar had Brahe zeven jaar voor nodig. Uit de vijftien beste waarnemingen nam hij het gemiddelde en vond zo de ware plaats, met een nauwkeurigheid van 15 boogseconden. Daarop werden eerst vier, toen zes en vervolgens acht andere plaatsen van sterren – over de gehele hemel verdeeld – vastgelegd. De som van hun onderlinge afstanden leverde telkens tot op een paar seconden 360 graden op. Brahe was tevreden. In de loop van de volgende zeven jaar sloot hij 777 sterren hierop aan.

Deze 777 punten vormden het geraamte waarop de bouw van de westerse sterrenkunde gestoeld werd. Op deze basis konden eindelijk de plaatsen van de planeten correct bepaald worden. Tycho Brahe leverde ook daarvoor tal van exacte gegevens, het materiaal voor een nieuwe mechanica van de hemelen. Daarnaast heeft hij vanaf Hven diverse kometen, zons- en maansverduisteringen en de supernova van 1572 waargenomen.⁵

Intacte snor

Van 1599 tot 1601 werkte Brahe in Praag als hof-astronoom voor Rudolf II, keizer van het Heilige Roomse Rijk; met zijn assistent Johannes Kepler kon hij hier verder werken aan zijn sterrencatalogus. Over zijn dood, op 24 oktober 1601, is veel gespeculeerd. Na deelgenomen te hebben aan een banket in Praag, zou Brahe problemen hebben gehad om zijn blaas te legen. Hij zou gestorven zijn aan nierfalen, in combinatie met een gescheurde blaas. Een en ander is gebaseerd op een onderzoek uit 1901, toen het graf van Tycho Brahe vanwege zijn driehonderdste sterfdag werd opengemaakt en er enkele monsters zijn verzameld van zijn (intact aangetroffen) snor. Na diverse onderzoeken, uitgevoerd in de jaren negentig van de vorige eeuw, werd gesuggereerd dat Brahe niet aan nierfalen gestorven zou zijn, maar aan kwikvergiftiging. In deze lijn suggereert een andere bron een motief, namelijk dat Brahe door Kepler met kwik vermoord zou zijn, zodat Kepler zich de nauwkeurige observaties van Brahe, die hij tijdens zijn leven zorgvuldig geheim hield, kon toe-eigenen en gebruiken om de baan van Mars te analyseren.⁶ In 2010 is het graf van Brahe, in de Tynkerk te Praag,

Tekening van het observatorium Stjerneborg op het eiland Hven in 1559 getekend door Willem Blaeu. De tekening werd in 1662 gepubliceerd in de *Atlas Major* van Johan Blaeu. Bron: Koninklijke Bibliotheek.

opnieuw geopend en zijn er wederom diverse haar-, kleding- en botmonsters verzameld. De in november 2012 gepubliceerde resultaten van het onderzoek vertellen dat de in zijn haar gevonden kwikwaarden te laag zijn om daarmee zijn dood te verklaren; hooguit verwijzen deze naar zijn alchemistische experimenten.⁷ Tevens is vastgesteld dat de neusprothese van Brahe niet van zilver was, maar van koper, wat wellicht (ook) een rol gespeeld heeft bij zijn dood.⁸

Het museum

Het Tycho Brahe-museum bevindt zich op ongeveer 20 minuten loopafstand van de haven van Ven (bereikbaar met een veerboot vanuit Kopenhagen). Het omvat ten eerste een centrale tentoonstelling in de voormalige Allerheiligen Kerk. Deze is zo ingericht dat de zoektocht om te begrijpen hoe het universum is ontstaan inzichtelijk wordt. Hier bevinden zich originele objecten met betrekking tot de astronomische waarnemingen van Brahe op Hven, bijvoorbeeld architectonische details van Uranienborg en Stjerneborg. Er ligt tevens een boek uit de eigen drukkerij van Brahe; van de verrijdbare drukpers zijn nog enkele wielen overgebleven. Aan de kust stond zijn eigen papiermolen.

In de tentoonstellingsruimte zijn twee gereconstrueerde kwadranten te bekijken. Er worden in twee kleinere salons korte (3D-)films vertoond over kasteel Uranienborg en wetenschappers als Brahe, Copernicus, Kepler en Newton. Extra modellen van meetinstrumenten, interactieve zuilen en flinke posters die de tentoonstelling verbinden met een fascinerend totaalbeeld van Tycho Brahes kleurrijke leven en baanbrekende werken maken de opstelling compleet. Brahe viel bij koning Christiaan IV in ongenade

vanwege zijn 'ketterse' religieuze opvattingen (hij sympathiseerde met Melanchthon) en zijn alchemistische experimenten. Bovendien klaagden de boeren van Hven over de manier waarop hij hen uitkneep. Toen hij zijn eiland in 1597 verliet, werden het kasteel en het gebied eromheen binnen enkele jaren afgebroken. Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw is ongeveer de helft van de tuin gereconstrueerd. Daarbij werd gebruikgemaakt van planten waarvan bekend is dat ze in de zestiende eeuw in Deense kastelen en abdijtuinen hebben gestaan. Het ondergrondse observatorium van Tycho Brahe is een van de hoogtepunten van het museum: hier zijn de originele instrumenten van zijn verblijf op Hven nog te zien. Hier voerden Brahe en zijn assistenten de meest precieze metingen uit van de posities en bewegingen van planeten en sterren. Deze metingen vormden later de basis voor Johannes Keplers revolutionaire interpretatie van ons zonnestelsel. In het observatorium wordt met animaties, licht en geluid het belang van Brahes werk toegelicht. Al resteert van het kasteel Uranienborg zelf alleen de omtrek, een bezoek aan deze plek is een fascinerende en leerzame ervaring. ■

Het Tycho Brahe-museum

Landsvägen 182, 260 13 S:t Ibb, Ven (Zweden)

Tel: + 46 (0)418 47 31 09

www.landskrona.se/tychobrahe

tycho.brahe@landskrona.se

Openingstijden: mei t/m juni 11.00 uur-16.00 uur, juli 11.00 uur-17.00 uur, augustus en september 11.00 uur-16.00 uur.

Het museum is voor groepen het gehele jaar geopend.

SALT I, een mager succes in moeilijke

Eind jaren zestig begonnen de onderhandelingen over de beperking van het aantal kernwapens van zowel de Sovjet-Unie als de Verenigde Staten. Beide grootmachten hadden op dat moment duizenden kernkoppen. Wat bewoog beide landen om toenadering te zoeken en afspraken te maken over het aantal kernwapens?

Dick van Lente is assistent-professor en docent moderne geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Er zijn op dit moment zo'n 14.000 kernkoppen in de wereld, waarvan meer dan negentig procent in de Verenigde Staten en Rusland, de rest in Frankrijk, Engeland, China, India, Pakistan, Israël en Noord-Korea. Ongeveer 1800 kernraketten staan op scherp: vijf tot vijftien minuten na het commando gaan ze de lucht in. Als ze de oceaan of de Noordpool over moeten, slaan ze een half uur later in. Midden jaren tachtig, toen de wapenwedloop zijn hoogtepunt bereikte, waren er nog vijf maal zoveel kernkoppen (ruim 70.000).

De aanzienlijke vermindering die sindsdien heeft plaatsgevonden is vooral te danken aan onderhandelingen tussen de Amerikaanse president Reagan en de Russische leider Gorbatsjov in 1985. Maar al eerder waren pogingen gedaan de wapenwedloop te temmen. Dat begon met het verbod op bovengrondse proeven met kernwapens in 1963, waardoor het verder ontwikkelen van die wapens moeilijker werd gemaakt, en het verbod op verdere verspreiding van kernwapens in het nucleaire non-proliferatieverdrag van 1968, waardoor de uitbreiding van het aantal landen met kernwapens inderdaad beperkt

is gebleven. De eerste keer dat Russen en Amerikanen een plafond afspraken voor een deel van hun kernwapenarsenalen was op 26 mei 1972, toen zij twee overeenkomsten ondertekenden na drie jaar onderhandelen in de zogenaamde *Strategic Arms Limitation Talks* (SALT).

In het ABM-verdrag werd afgesproken om anti-raketsystemen (*Anti-Ballistic Missiles*) te beperken tot twee bases en tweehonderd raketten in beide landen. De tweede afspraak was een 'interim-overeenkomst' om de komende vijf jaar geen nieuwe intercontinentale raketten op te stellen en de onderhandelingen daarover voort te zetten. De winst van deze overeenkomsten was beperkt, want al bleef het aantal raketten voorlopig gelijk, veel daarvan werden uitgerust met meerdere kernkoppen. Maar toch: er was voor het eerst serieus onderhandeld over de beperking van de nucleaire arsenalen.

Absurde aantallen

Toen de SALT-onderhandelingen begonnen, 17 november 1969, hadden de Verenigde Staten ruim 26.000 kernkoppen en de Russen 14.000. Dat waren absurde aantallen, om twee redenen. In de eerste plaats waren een paar honderd bommen van het type dat de Amerikanen en Russen in de jaren zestig bezaten voldoende om beide landen te veranderen in een radioactieve puinhoop, bezaaid met doden. Dat waren immers waterstofbommen, die elk ongeveer duizend maal zo krachtig waren als de bom die Hiroshima had verwoest. Ten tweede, als ook maar één vijandelijke bom van dat type terug zou komen, zouden de ravage en de ellende niet te overzien zijn. Het was trouwens zeer waarschijnlijk dat een aanval meer dan één bom terug zou ontvangen. Geen enkele Russische of Amerikaanse leider zou daarvoor verantwoordelijkheid willen nemen. Zelfs Winston

Overzicht van het aantal kernraketten in de wereld, bijgewerkt tot en met 2018.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Salt I ondertekend* (1972).

De 'Baker'-explosie, een nucleaire test van de VS op de Bikini-atol, 25 juli 1946.

Churchill, altijd enthousiast over nieuwe wapens, zei in 1954 dat als de wapenwedloop zo zou doorgaan, je niets anders zou bereiken 'dan het puin te laten stuiteren'. Gezien de onvermijdelijkheid van een vergeldingsaanval en de verschrikkelijke gevolgen daarvan, waren kernwapens dus eigenlijk onbruikbaar. Waarom werd zo'n enorm arsenaal aan onbruikbare wapens opgebouwd? En waarom begonnen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie eind jaren zestig toch te onderhandelen over ontwapening?

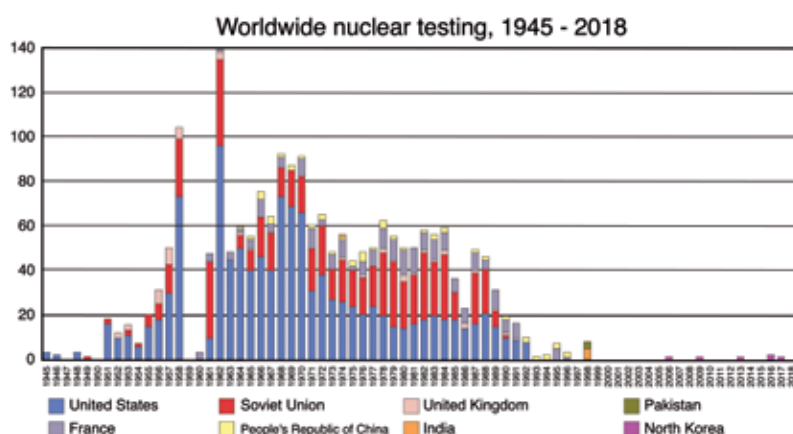
De kernwapenwedloop begon toen de Russen hun eerste kernproef deden in Kazachstan, 29 augustus 1949. Om hun voorsprong te behouden ontwikkelden de Amerikanen de waterstofbom, maar al een jaar nadat zij de eerste testten, in 1952, hadden de Russen er ook een. In de jaren daarna deden beide landen steeds zwaardere kernproeven: in 1957 waren het er naar schatting 307. Kernwapens hadden militaire voordelen. Door met massale nucleaire vergelding te dreigen, konden de Amerikanen een groot deel van hun troepen en materieel uit Europa terugtrekken. Bovendien waren deze wapens relatief goedkoop: een kernwapen kostte minder dan een tank, een bommenwerper of een patrouilleboot ('More bang for the buck,' zeggen de Amerikanen). Ook voor de Russen, wier land in puin lag na de Tweede Wereldoorlog, was dat een belangrijk motief. Maar kosten waren niet de enige overweging.

Bommenwerpers

De generaals aan beide zijden van het IJzeren Gordijn meenden van de Tweede Wereldoorlog te hebben geleerd dat er maar één effectieve verdediging bestond tegen een luchtaanval: zorgen dat geen enkele vijandelijke bommenwerper kon opstijgen. Al in 1932 had de Britse minister Baldwin gezegd: 'The bomber always gets through.' Hoeveel bommen-

werpers je ook neerhaalt, er komen er altijd wel een paar door de verdediging heen. Toegepast op het atoomtijdperk betekende dat volgens de generaals dat je moest zorgen voor *first strike capability*: het vermogen een zo grote eerste klap uit te delen, dat de tegenstander niet terug kon slaan. De Amerikaanse generaal Curtis LeMay, commandant van de Amerikaanse luchtmacht, was een groot voorstander hiervan. Hij ontwikkelde een geheim plan om in geval van acute dreiging zowel de Sovjet-Unie als China (die immers samen één communistisch blok vormden) in één klap compleet in de as te leggen. Dat dit soort ideeën aanvankelijk steun vond bij politici en het publiek is te begrijpen. De Sovjet-Unie gedroeg zich weinig voorspelbaar, maar leek uit op wereldmacht, en dus was het maar het beste tot de tanden bewapend te zijn. Een tweede reden was rivaliteit tussen de krijgsmachtonderdelen. De Amerikaanse luchtmacht wist het grootste deel van het defensiebudget naar zich toe te trekken voor een overmachtige bommenwerpervloot, maar de marine en de landmacht wilden niet achterblijven. ▶

Het aantal nucleaire explosies sinds 1945 tot en met dit jaar.

De marine ontwikkelde een kernraket die van een onderzeeër kon worden afgeschoten (de SLBM of *Submarine Based Ballistic Missile*). Begin jaren zestig bracht de Amerikaanse marine zulke schepen in de vaart, de Russen volgden een paar jaar later. Omdat onderzeeërs moeilijk op te sporen zijn, was dit een volmaakt vergeldingswapen. Een land dat geen veroveringsplannen heeft, maar alleen wil kunnen terugslaan na een aanval, heeft eigenlijk geen andere wapens meer nodig. Maar de luchtmacht liet zich zijn bommenwerpers natuurlijk niet zomaar afnemen.

Rijk door wapens

Niet alleen militairen hadden belang bij de opbouw van het kernwapenarsenaal. Duizenden wetenschappers konden met ruime overheidssubsidies grensverleggend onderzoek doen en bedrijven zoals Boeing en IBM werden rijk van het bouwen van vliegtuigen, raketten en de bijbehorende elektronica. Sommige, zoals het defensiebedrijf Sandia, ontwikkelden op eigen houtje wapens, die ze dan aan de overheid aanboden. Een ingenieur zei dat Amerika niet meer het land was van marktgestuurd kapitalisme, maar van *contract-maximizing Pentagon capitalism*.

politiek, en zelfs spiritueel'. Met dat laatste bedoelde hij dat de bevolking voortdurend de stuipen op het lijf werd gejaagd met opgeklopte verhalen over een *missile gap* (zijn opvolger Kennedy in diens verkiezingscampagne) en oorlogsvoorbereidingen van de tegenstander.

Van de Sovjet-Unie weten we nog altijd minder dan van de Verenigde Staten, maar veel wijst erop dat hier dezelfde mechanismen werkten: rivaliteit tussen krijgsmachtonderdelen, bedrijven die opdrachten proberen binnen te halen en bangmakerij van de bevolking. In beide landen leidden de groeiende defensiebudgetten tot verwaarlozing van andere staatstaken, zoals onderwijs en infrastructuur. De veel armere Sovjet-Unie had daar natuurlijk meer last van: daar moesten de leiders uitleggen waarom de winkelschappen zo vaak leeg waren. Daarom gingen de eerste initiatieven om de wapenwedloop te stoppen uit van de Sovjet-Unie.

Publieke opinie

Eind jaren vijftig keerde de publieke stemming in westerse landen, en waarschijnlijk ook in de communistische landen, zich tegen de kernbewapening. In West-Europa en de Verenigde Staten ontstond een massale beweging tegen kernproeven, gedreven door angst voor oorlog, maar ook voor radioactieve fall-out. Politici zagen zich daardoor gedwongen om te onderhandelen, met als resultaat het al genoemde verdrag dat bovengrondse kernproeven verbood en het non-proliferatieverdrag (NPV) van 1968. In dat laatste verdrag zegden de kernwapenlanden ook toe om te gaan onderhandelen over de algehele afschaffing van kernwapens. De *Strategic Arms Limitation Talks*, die een jaar later begonnen, waren dus een logisch vervolg op het NPV. Maar voor Richard Nixon, die in januari 1969 president van de Verenigde Staten was geworden, was dat geen belangrijk motief, zoals blijkt uit de stukken over de voorbereiding van de onderhandelingen. Wat waren de motieven dan wel? In 1969 zaten de Amerikanen in een lastig parket. De oorlog in Vietnam waren ze aan het verliezen, maar Zuidoost-Azië opgeven aan de communisten leek

'Een ingenieur zei dat Amerika niet meer het land was van marktgestuurd kapitalisme, maar van contract-maximizing Pentagon capitalism'

Behalve aan offensieve wapens, werd ook gewerkt aan hightech verdedigingssystemen. In de jaren vijftig werd een elektronisch netwerk van radarstations en commandoposten gebouwd, SAGE, dat het land zou beveiligen tegen iedere mogelijke aanval van vijandelijke bommenwerpers. Toen het klaar was, verscheen de intercontinentale raket op het toneel, die te snel was voor SAGE. Daarna werkten Amerikanen en Russen aan raketten die aanvallende raketten konden neerhalen – ook dat project was duur en technisch onhaalbaar. Dat gold ook voor Reagans *Strategic Defense Initiative*, dat in 1993 werd opgeheven nadat er 44 miljard dollar aan was uitgegeven. Opnieuw, echt verrassend is de steun voor dit soort plannen niet. Het is de eerste taak van een staat om zijn burgers te beschermen en de Verenigde Staten hebben altijd veel vertrouwen gehad in technische oplossingen. De lobby voor dit soort projecten had daarom altijd de wind in de rug.

Stuipen op het lijf

Niet iedereen liet zich overigens door dit soort reflexen meeslepen. Al in januari 1961 sprak de Amerikaanse president Eisenhower in zijn afscheidstoespraak van een 'militair-industrieel complex' ('academisch' had hij kunnen toevoegen), dat tijdens zijn ambtstermijn was opgekomen en dat dreigde een veel te grote invloed te krijgen, 'economisch,

De eerste waterstofbom werd getest in 1952 op het Enewetak-atol, onderdeel van de Marshalleilanden in de Stille Oceaan. De bom had een kracht van 10,4 megaton.

ook geen optie. In eigen land was zoveel protest tegen de oorlog, dat Nixons topadviseur Henry Kissinger sprak van een 'bijna-burgeroorlog'. De anti-oorlogsstemming versterkte de 'duiven' in het Congres, die de defensiebegroting wilden verlagen. Intussen waren de Russen na de Cubacrisis (1962), die zij als een diepe vernedering hadden ervaren, bezig hun bewapening sterk op te voeren. De Amerikanen maakten zich vooral zorgen over een nieuw type intercontinentale raket, die voorzien was van meervoudige kernkoppen. Zelf ontwikkelden ze die trouwens ook, en daarbij liepen ze zo'n vijf jaar voor op de Russen. Tegenover de 'duiven' in het Congres stond een krachtige lobby van 'haviken,' die betoogden dat de Amerikaanse regering, aangeslagen door het Vietnamese debacle en de demonstrerende 'peaceniks', nu bezig waren het Amerikaanse militaire overwicht uit handen te geven aan de Russen (een loos argument, gezien de hierboven genoemde onkwetsbare tegenmacht van SLBM's). Nixons militaire adviseurs raadden hun baas daarom aan om de Russen zo snel mogelijk vast te pinnen op een bewapeningsplafond, voordat verlaging van de defensie-uitgaven de Amerikaanse onderhandelingspositie had verzwakt. Nixon en Kissinger wilden met de vredesbesprekingen de 'haviken' laten zien dat zij de Russen tot concessies konden dwingen en tegelijk de 'duiven' overtuigen van hun vreedzame bedoelingen.

Geschenk uit de hemel

Het kwam daarom als een geschenk uit de hemel dat begin 1969 de spanningen tussen de Sovjet-Unie en China, die er al langer waren, plotseling zodanig toenamen dat de Russen een grote troepenmacht naar de Chinese grens stuurden en er zelfs schermutselingen uitbraken. Nixon en Kissinger openden meteen besprekingen met China, die in 1972 leidden tot een verklaring waarin beide landen beloofden vreedzame betrekkingen te onderhouden en af te zien van expansie in Zuidoost-Azië. Het was een prettig opstapje naar een niet al te gênante aftocht uit Vietnam, en het zette de Russen onder druk, die nu de NAVO in het westen en een door het Westen gesteund China tegenover zich zagen. Zo hadden zowel de Russen als de Amerikanen goede redenen om de SALT-besprekingen tot een goed einde te brengen. Het ABM-verdrag hielp hen allebei van een grote kostenpost af, en van een systeem dat waarschijnlijk toch niet werkte en dat niets toevoegde aan de SLBM's. En terwijl het aantal aanvalsraketten niet zou worden uitgebreid, konden ze rustig doorgaan met het ontwikkelen van nieuwe systemen. De Amerikanen ontwikkelden in die jaren bijvoorbeeld de Stealth-bommenwerper en de kruisraket. Terugkijkend was SALT-I dus een mager succesje, geboekt toen beide partijen in een benarde positie zaten. Het was wel het begin van geregelde besprekingen tussen beide mogendheden. Maar aan de werkelijke doorbraak in 1985 ging nog een ijzingwek-

kende nieuwe wapenwedloop vooraf en in 1983 zelfs een bijna-oorlog, toen de Russen een Amerikaanse oefening aanzagen voor de voorbereiding op een aanval. De dreiging van kernwapens bestaat nog steeds en is misschien zelfs toegenomen doordat terroristische groepen gemakkelijk een eenvoudig kernwapen kunnen maken. Dat gevaar keren vergt een heel andere aanpak dan die van de Koude Oorlog. ■

De ondertekening van de *Strategic Arms Limitation Talks* (SALT) in het Kremlin in Moskou op 26 mei 1972. Links Richard Nixon, rechts Leonid Brezjnev.

Verder lezen

Het 32ste deel van de serie *Foreign Relations of the United States* (FRUS), met grote zorg uitgegeven door het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken, is gewijd aan de voorbereiding en het verloop van de SALT-besprekingen. Ze bieden een kijkje in de keuken van Nixon en zijn adviseurs, dat bijvoorbeeld duidelijk maakt hoe zij dachten over de 'nucleaire paraplu' boven Europa (Nixon: 'A lot of crap') en hoezeer Nixon zich zorgen maakte over de publieke opinie. Ook bevat dit deel transcripties van de bandopnamen die Nixon stiekem maakte van de besprekingen met zijn ministers en adviseurs. Een met trefwoorden doorzoekbare pdf-versie kun je downloaden op tiny.cc/K4FRUS.

Een sprankelend geschreven overzicht van de wapenwedloop en de ontwapeningsonderhandelingen is het tweede deel in R. Rhodes, *Arsenals of folly. The making of the nuclear arms race* (New York: Knopf 2007).

Twintig jaar na SALT publiceerde Henry Kissinger een magistraal overzicht van de internationale politiek, *Diplomacy* (New York: Simon and Schuster 1994). Zijn verhaal over de Nixon-jaren is duidelijk een apologie voor beide heren, wier reputatie nooit hersteld is na Watergate, maar ze geven ook een goed beeld van hun kijk op de internationale politiek.

Over de invloed van de vredesbeweging in de hele wereld heeft L. Wittner een driedelig overzichtswerk geschreven, dat hij gelukkig heeft samengevat in een klein boekje, L.S. Wittner, *Confronting the Bomb. A short history of the world nuclear disarmament movement* (Stanford UP 2009).

Voor het meest recente onderzoek over de Koude Oorlog kun je het beste het tijdschrift *Cold War History* volgen.

De Federation of American Scientists, sinds 1945 het forum van bezorgde Amerikaanse wetenschappers, houdt zorgvuldig de stand van de kernwapenwedloop bij in *Bulletin of the Atomic Scientist* (online te raadplegen).

LeMay's geheime plan voor een massale aanval op de Sovjet-Unie en China is recent onthuld door Daniel Ellsberg, in die tijd militair analist (later de man die de geheime Pentagon Papers doorgaf aan de pers). Het boek *The Doomsday Machine: Confessions of a Nuclear War Planner* wordt besproken in *New York Review of Books*, 18 januari 2018.

James Dean: pionier

Op veel foto's zien we James Dean op straat, lopend of nonchalant poserend, vaak wegstarend en in gedachten verzonken. Deze foto – niet de in het artikel beschreven poster – is in 1955 gemaakt in New York. Foto: Magnum Photos, Dennis Stock.

# of product van (na) zijn tijd?

Een onderzoek naar de opkomst en invloed van een icoon

Na het uitkomen van *East of Eden*, de eerste film met hem in de hoofdrol, werd James Dean op slag wereldberoemd. Een paar maanden later verzekerde hij zijn plekje in de filmgeschiedenis met zijn rol als de rebelse tiener Jim Stark in *Rebel Without a Cause*. Nog steeds wordt zijn optreden in één adem genoemd met de opkomende jongerencultuur in de jaren vijftig. Maar wat is de relatie tussen Dean en de emanciperende jeugd? En mag hij met recht de *the first American teenager* genoemd worden?

James Dean, een paar maanden voor zijn dood. Een stille straat, de jas op de linkerschouder, sigaret losjes in de linker mondhoek, een peinzende blik en een fotocamera om zijn nek. Aan beide kanten staan auto's die de jaren vijftig karakteriseren. De foto illustreert de getroebleerde houding van de vierentwintigjarige acteur.

In posterformaat hangt deze afbeelding in mijn woonkamer. De poster was een cadeau van mijn ouders toen ik naar mijn huidige woning verhuisde in 2016. Het was een symbolisch gebaar. Toen mijn ouders in 1983 in hun eerste huis gingen samenwonen kochten ze namelijk samen deze poster voor in hun huiskamer. Aan deze handeling kan een conclusie verbonden worden: mijn ouders zagen in de jaren tachtig in de poster van James Dean voldoende waarde om deze in de woonkamer te hangen en meer dan dertig jaar later zie ook ik de waarde in de poster om hem een prominente plek in mijn huis te geven.

Uit bovenstaand voorbeeld blijkt de continuïteit van James Dean als icoon. Een minder persoonlijk voorbeeld hiervan kan in verschillende geschiedenismethodes voor het voorgezet onderwijs gevonden worden. Tijdvak 10, de Tijd van televisie en computer, waarin naast de Koude Oorlog eveneens de emancipatie van jongeren een grote rol speelt, heeft op de titelpagina nogal eens een filmposter van de bekendste film van James Dean, *Rebel Without a Cause*, uit 1955. De reden hiervoor is dat James Dean vaak gebruikt wordt om de opkomende jongerenculturen te representeren. Hieruit blijkt dat Dean symbool staat voor een periode in de geschiedenis waarin jongeren zich gingen afzetten tegen de gevestigde orde en meer vrijheid wensten.

Het optreden van Dean wordt zo als het ware gewaardeerd als het symbool voor opkomende jongerenculturen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. Maar was James Dean inderdaad een van de figuren die de jongeren heeft aangezet tot het verkrijgen van een prominente rol in de

maatschappij, had de reeds bestaande opkomende jongerencultuur een gezicht nodig of heeft de media getracht te profiteren van Deans te vroege dood?

Binnen een geschiedfilosofische benadering focust deze vraagstelling zich op het spanningsveld tussen structuralisme en individualisme. Wanneer gesteld wordt dat James Dean een onmisbare sleutelpositie had in de opkomst van jongerenculturen, is dit een individualistische visie op deze ontwikkeling. Wanneer de individualistische visie op ontwikkelingen in het verleden ondersteund wordt, is er altijd sprake van een zekere mate van uniciteit, er wordt immers gesteld dat zonder het handelen van één persoon een verandering in de maatschappij was uitgebleven. Als James Dean inderdaad het startsein heeft gegeven voor het emanciperen van jongeren dan moet hij tot op bepaalde hoogte uniek zijn geweest in die tijd.

Tekortgedaan

Dat James Dean uniek was en zijn status als icoon vooral aan hemzelf te danken had, beschrijft Lars Beckerman (2012) in zijn artikel *Why James Dean Matters*.¹ Volgens Beckerman wordt James Dean tekortgedaan door hem enkel als de knappe jonge acteur op posters te benoemen. Volgens Beckerman waren het wel degelijk de acteerprestaties die Dean tot icoon hebben gemaakt. Dean kan een *method actor* genoemd worden. Dit is een manier van acteren die in het begin van de twintigste eeuw voor het eerst is beschreven door de Rus Konstantin Stanislavski. *Method acting* houdt in dat de acteur of actrice in zijn of haar spel bewegingen en emoties niet kopieert, maar beleeft. Deze methode zou ervoor moeten zorgen dat acteurs geloofwaardig optreden.² Beckerman stelt dat James Dean de enige *method actor* is die er toe doet omdat hij in zijn films eigenlijk zichzelf speelt. Dit maakt dat hij geloofwaardig is in zijn spel. David Dalton lijkt dit te bevestigen.³ In zijn boek *The Mutant King* beschrijft Dalton de moeizame relatie die Dean met zijn vader had. ►

Jesse Havens is student en student-assistent aan de lerarenopleiding Geschiedenis van Fontys Hogescholen te Tilburg. Hij schreef dit artikel voor de module Meesterproef.

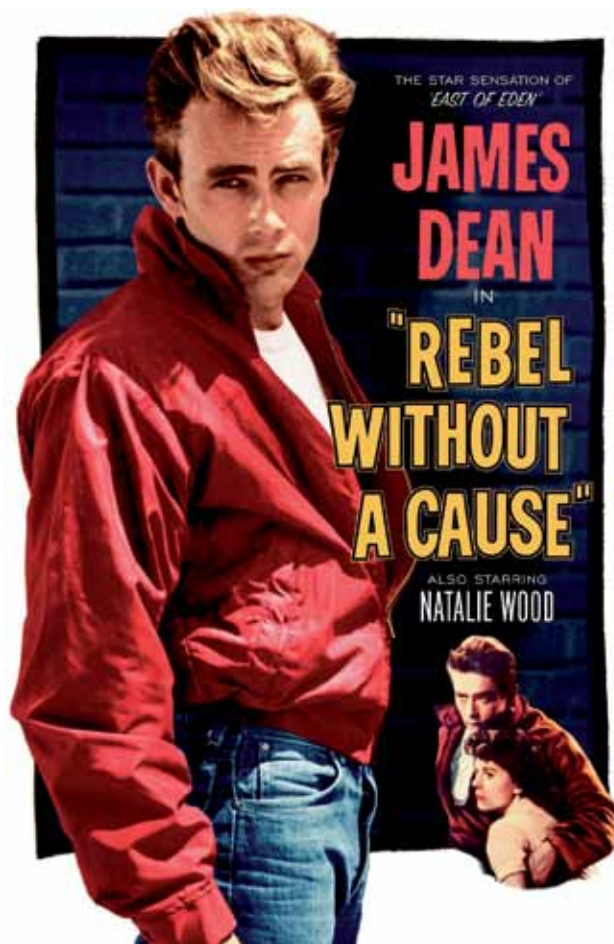
- ¹ Beckerman, L. (2010). *Why James Dean Matters*. Geraadpleegd op 5 december 2017, op larsbeckerman.wordpress.com/2010/11/08/why-james-dean-matters/.
- ² Scheibel, W. (2016). Rebel masculinities of star/director/text: James Dean, Nicholas Ray, and *Rebel Without a Cause*. *Journal Of Gender Studies*, 25(2), 125-140. <https://doi.org/10.1080/09589236.2014.916203>.
- ³ Dalton, D. (1974). *The Mutant King*. Chicago, IL: A Capella Books.

James Dean was negen jaar oud toen zijn moeder overleed. De vader van Dean stuurde zijn zoon samen met de kist waarin zijn moeder lag naar hun geboortedorp voor de begrafenis. De jonge James Dean zou daar bij zijn oom en tante gaan leven. Dean zou, volgens Dalton, steeds vol trots over zijn acteerprestaties hebben verteld aan zijn vader, zonder een positieve reactie terug te krijgen. In zijn eerste film, *East of Eden* (1955), speelt Dean een jongeman die vooral bevestiging van zijn vader zoekt. Zijn rol in *Rebel Without a Cause* (1955) is volgens Dalton eveneens een afspiegeling van de acteur zelf. In deze film speelt Dean een adolescent die zichzelf niet kan identificeren met de gevestigde orde en die graag, zoals veel jongeren ook nu nog, ertoe wil doen en bij de maatschappij wil horen. James Dean zelf had in zijn korte leven problemen met het zich conformeren aan de normen en waarden van de generaties boven hem, en zijn leven is een zoektocht geweest naar de plek waar hij thuishoorde. Nicholas Ray, de regisseur van *Rebel Without a Cause*, zei over het casten van James Dean als Jim Stark: 'The drama of his life, I thought, after seeing him in New York, was the drama of desiring to belong ... (So was Jim Stark's). It was a conflict of violent eagerness and mistrust created very young. The intensity of his desires, his fears, could make the search at times arrogant, egocentric; but behind it was such a desperate vulnerability that one was moved, even frightened.'⁴

Het is wellicht juist deze pure, realistische emotie van onbegrip naar de oudere generaties en de drang ergens bij te willen horen die kan verklaren waarom James Dean bij de jongere generaties zoveel aanhang vond. De jeugd uit de jaren vijftig kon zich met hem identificeren.

Niet anders

Er kan nu met enige voorzichtigheid worden gezegd dat James Dean inderdaad een bijzondere ster was, maar kan ook gezegd worden hij uniek is? Paul Alexander schrijft in zijn boek *Boulevard of Broken Dreams* dat Ortense Winslow, de tante van James die hem opvoedde na de dood van zijn moeder, zich hem niet herinnert als een tiener, puber en adolescent die anders was dan de anderen.⁵ Dit spreekt het pleidooi voor de uniciteit van Dean tegen. Volgens Martin Landau, een vriend en tijdgenoot van Dean, was er al sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog een ontwikkeling gaande. Vóór de Tweede Wereldoorlog zouden de volwassenen de kledingstijl, muziekstijl en eigenlijk de volledige inrichting van de maatschappij hebben bepaald, dit veranderde volgens Landau na de Tweede Wereldoorlog. James Dean zou volgens hem deze nieuwe autonome jongeren representeren. Als deze redenatie gevolgd wordt, dan was James Dean dus geen aanleiding voor het emanciperen van jongeren die zich

onbegrepen voelden, maar een onderdeel en later een gezicht hiervan.

Dat vóór James Dean al sprake was van een duidelijke nieuwe generatie van jongeren blijkt ook uit het boek *De eindeloze jaren zestig* van Hans Righart.⁶ Righart schrijft hierin over de opkomst van een nieuwe groep jongeren in Nederland: de nozems. Dit waren vooral jongeren uit de arbeidersklasse die streefden naar een 'volstreekte levensvervulling', met andere woorden: die op zoek waren naar geluk. Dit uitte zich in het afzetten tegen de gevestigde orde door het lang laten groeien van de haren, hard rijden op motors, vechtsporten, leren jassen, en dit allemaal om te voelen dat je leefde zonder zorgen over een toekomst of een gezin. Volgens Righart werd er voor het eerst over deze jongeren als groep gesproken in het najaar van 1955 door journalist J. Vrijman. In Amerika werd James Dean pas bekend in 1955 en zijn beroemde *Rebel Without a Cause* kwam in Nederland pas in 1956 uit. Naast James Dean wordt ook Marlon Brando, die in de film *The Wild One* (1953) speelde, door Righart als rolmodel genoemd voor de nieuwe jongeren; hieruit blijkt dat er vóór Dean al ontwikkelingen waren in het emanciperen van jongeren in de jaren vijftig. Uit bovenstaande rijst de vraag waarom het dan toch Dean is die nog steeds geassocieerd wordt met rebelse jeugd en die nog steeds op posters en shirts te zien is. Het antwoord hierop ligt volgens

⁴ Humphreys, J. (1990). *Jimmy Dean on Jimmy Dean*. London: Plexus Publishing.

⁵ Alexander, P. (1994). *Boulevard of Broken Dreams. James Dean Leven & Legende*. Baarn: Uitgeverij Anthos.

⁶ Righart, H. (1995). *De eindeloze jaren zestig*. Amsterdam: Singel Uitgevers.

Justin Owen Rawlins in de periode na de dood van James Dean.⁷ Rawlins heeft in zijn artikel kritiek op de manier waarop roddeljournaliste Hedda Hopper voornamelijk haar eigen beeld van Dean schetst. Ze beweerde hem goed te kennen en schreef na zijn dood over allerlei 'geheimen' die James Dean niet meer kon tegenspreken of bevestigen. David Dalton heeft het tevens over een explosie in de mystificatie van James Dean na de dood van de acteur. In 1957 bracht Warner Bros. Studios, de productiemaatschappij waar James Dean bij was aangesloten, een documentaire over de acteur uit: *The James Dean Story*. Dalton noemt deze documentaire een *overloaded tearjerker*. Het zou een publiciteitsstunt zijn om het fenomeen James Dean te vereeuwigen in een product dat verkocht kon worden, in boeken, op posters of op lp-hoezen. De meeste goede vrienden van James Dean hebben zich volgens Dalton dan ook bewust buiten de documentaire gehouden.

De dood van Dean

De mystificatie van Dean kan dus voor een groot deel zijn ontstaan na zijn dood. Er zou zelfs gezegd kunnen worden dat de dood zelf heeft bijgedragen aan de grootsheid van Dean. In de documentaire *James Dean: The First American Teenager* uit 1975 zegt Kenneth Kendall, een maker van beeldende kunst: 'There is one wonderful thing about dead movie stars: they can't disappoint you. That is what all the alive ones are never capable of doing.'⁸ Dit citaat vat wellicht goed samen waarom James Dean als icoon vandaag de dag nog steeds bestaat. Naast het feit dat hij geen teleurstellend optreden meer kan geven in een film en hierdoor zijn imago als geweldige acteur veiliggesteld is, kan het beeld van Dean als jonge rebel haast niet meer veranderen. Waar andere jeugdidolen ouder worden en de wereld van volwassenen en senioren betreden, zal James Dean altijd de energieke adolescent met een eigen wil zijn. Het icoon is in deze zin verzegeld op het moment van zijn dood. Dit maakt ook dat hij tijdloos is: doordat Dean voor altijd jong is, konden en kunnen tieners van alle tijden zich met hem identificeren. In een interview zei Dean ooit zelf: 'There's only one true form of greatness for a man. If a man can bridge the gap between life and death, I mean if he can live on after he's died, then, maybe, he was a great man.' (Humphreys, p. 21) Er lijkt geen uitspraak beter van toepassing op het leven van Dean dan dit citaat van hemzelf. Ed Diener, Derrick Wirtz en Shigehiro Oishi spreken in hun onderzoek aan de Universiteit van Illinois in 2001 van het *James Dean Effect*.⁹ Ze onderzochten de waardering van een leven dat kort duurt, maar succesvol was en een leven dat lang duurt, maar onsuccesvol was. Als voorbeeld van het eerste namen ze het leven van James Dean. De deelnemers aan het onderzoek

waardeerden een kort succesvol leven als beter dan een lang onsuccesvol leven. Dit verschijnsel noemen de onderzoekers het *James Dean Effect*. Naar aanleiding van de conclusies van dit onderzoek kan worden gezegd dat ook dit zogeheten James Dean-effect bijgedragen heeft aan de icoonstatus van Dean. Uit het onderzoek blijkt dat mensen geneigd zijn om zijn leven als geslaagd en als voorbeeld te zien; dit heeft wellicht invloed gehad op de verwerving van icoonstatus. Aan de hand van deze bevindingen kan worden gezegd dat James Dean aan het begin van de ontwikkeling van de emanciperende jongeren vanaf de jaren vijftig heeft gestaan, maar dat hij niet de aanleiding tot die ontwikkeling was. De grootsheid waarmee hij tot op heden wordt gepresenteerd en de rol die hij vaak krijgt als 'eerste Amerikaanse tiener' moet niet letterlijk opgevat worden. Vóór Dean waren er al ontwikkelingen in de emancipatie van jongeren en vóór Dean waren al andere rolmodellen voor de veranderende jeugd. Toch is Dean van grote invloed geweest. Hij was degene met wie veruit de

'Waar andere jeugdidolen ouder worden en de wereld van volwassenen betreden, zal James Dean altijd de energieke adolescent met een eigen wil zijn'

meeste jongeren in het begin van de opkomende jongerencultuur zich konden identificeren. Misschien zit de kracht van Dean als icoon en de reden dat hij nog steeds kenmerkend is voor deze periode wel in dat woord: 'identificeren'. Hij was niet de eerste die opzoek was naar een andere levensvervulling dan de generatie van zijn ouders, maar hij was wel de eerste bekende persoon die tot uiting bracht waar veel jeugd behoefte aan had en waar veel jeugd mee worstelde. Eerder in dit artikel is het spanningsveld tussen structuralisme en individualisme beschreven en is getracht de uniciteit van Dean aan te tonen. Naar aanleiding van de bevindingen in dit artikel kan gezegd worden dat de ontwikkeling van opkomende jongerenculturen in de jaren vijftig eerder een structuur was dan een unieke gebeurtenis die begon door James Dean. De meningen zijn verdeeld over de vraag of Dean een unieke acteur was, maar ik durf te stellen dat hij geen unieke jongere was. Zoals hij was er namelijk nog een hele generatie. ■

Films

Kazan, E. (producent), Kazan, E. (regisseur) (1955). *East of Eden* (film). Verenigde Staten: Warner Bros.

Weisbart, D. (producent), Ray, N. (regisseur) (1955). *Rebel Without a Cause* (film). Verenigde Staten: Warner Bros.

⁷ Rawlins, J. O. (2013). Over his dead body: Hedda Hopper and the Story of James Dean. *Velvet Light Trap: A Critical Journal Of Film & Television*, (71), 27-41. doi:10.7560/VLT7104.

⁸ Connolly, R. (regisseur) (1975). *James Dean: The first American Teenager* (film). Verenigde Staten: Redemption USA.

⁹ Diener, E., Wirtz, D., Oishi, S. (2001). End effects of rated life quality: The James Dean Effect. *Psychological Science*, 12(2), 124-128. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00321>.

Diepe scheuren tussen Noord en Zuid

Vijandbeelden verdelen Cyprus

De Ledrastraat loopt van Zuid- naar Noord-Nicosia. Half december zijn de toeristen veelal weg uit Cyprus, het weer is te wisselvallig. Er zijn echter nog genoeg aangename dagen. Op die dagen zitten de Grieks-Cyprioten op terrasjes aan de zuidkant van de Ledrastraat. De jongeren gaan winkelen bij de grote ketens, zoals H&M, of drinken koffie bij Starbucks. In het midden van de Ledrastraat staat, net voorbij de Ecco-schoenenzaak en een ijswinkel, een politiepost.

Erik Ex (30, docent geschiedenis) reist dit schooljaar van Finland naar Singapore. Overall waar hij komt bezoekt hij scholen. Hij spreekt met leerlingen, leraren en onderzoekers over het (geschiedenis)onderwijs. Op deze manier wil hij nieuwe inzichten opdoen en leren van en over het onderwijs in andere landen. Zijn broer Luuk Ex (28, journalist) reist mee en maakt reportages. De Edyssee is te volgen via [facebook.com/onderwijsreis](https://www.facebook.com/onderwijsreis).

en Izmir zagen, met namen als de Babilon Boutique en de No Name Shop. En terrasjes. Je kan er een halve liter koude *Efes* krijgen voor tweeënhalve euro. Een biertje op de terrasjes aan de zuidkant kost zeker vier euro.

Mijn broer en ik komen vanzelfsprekend liever in het Noorden: we hoeven niets van de H&M, en goedkoop bier op een terras kan ons wel bekoren. Waarom zitten niet alle Cyprioten hier? Dat blijkt toch een té Nederlandse gedachte. Sinds 2003 zijn de checkpoints op het verdeelde Cyprus geopend. Maar goedkoop bier kan de Grieks-Cyprioten niet naar het Noorden krijgen.

Cyprus ligt strategisch in een hoekje van de Middellandse Zee. De Britten hebben er een militair vliegveld van waaruit ze het Midden-Oosten overzien. Syrië werd in april hier vandaan gebombardeerd. Gedurende een lange geschiedenis gold Cyprus als springplank voor allerlei grootmachten. Assyriërs, Egyptenaren, Grieken, Romeinen, Byzantijnen, kruisvaarders, Ottomanen en Britten heersten over het eiland.

Wie verder noordwaarts wil lopen moet zijn paspoort of identiteitskaart laten zien: Nicosia is de laatste verdeelde stad van Europa. Door de hele stad en over de rest van het eiland loopt een grens gemarkeerd door geschilderde olievaten, zandzakken en prikkeldraad. Tussen de twee delen in zijn VN-soldaten gelegerd in een bufferzone.

In het Noorden gaat de winkelstraat verder. Er zijn geen grote ketens meer, wel kleine kledingwinkeltjes van het bazaarachtige type dat we ook in Istanboel

Bufferzone van de Verenigde Naties op Cyprus.
Foto's: Luuk Ex.

Sinds de jaren zestig hebben de Cyprioten zelfbeschikking. Maar de lange verdeel-en-heersstrategieën van grootmachten hebben hun tol geëist. Op het eiland is een Grieks-Cypriotische meerderheid en een Turks-Cypriotische minderheid. Na de onafhankelijkheid vochten de twee kanten een burgeroorlog uit. In 1974 greep het Turkse leger in. Er werd een Noord-Cypriotische staat gecreëerd die buiten Turkije door geen land ter wereld wordt erkend. Een volksverhuizing en landonteigeningen volgden. Aan beide kanten van het eiland staan vele huizen leeg. Hun eigenaren zijn gevlucht en kunnen niet meer terug. Inmiddels wonen de Cyprioten al 44 jaar compleet gescheiden van elkaar.

Het vredesproces is sinds 2004 vastgelopen. Cyprus zou als federale staat toetreden tot de EU. Maar voordat dit gebeurde moest het plan bekrachtigd worden met een referendum. De Turks-Cyprioten stemden voor, ze waren het zat in een niet-erkend land te leven. Bij de Grieks-Cyprioten bleek echter nog veel wrok te bestaan. Ze stemden tegen. Inmiddels waren er al wel grensovergangen gevormd, maar het eiland zou niet tot een eenheid worden gesmeed.

Eigen verhaal

De perceptie van de geschiedenis en identiteit van het eiland is doorslaggevend voor het vredesproces. Dus wil ik graag weten hoe docenten het verleden van Cyprus behandelen in hun les. Beide kanten vertellen hun eigen verhaal, zo merk ik al snel. In de geschiedenisles krijgt de ander de schuld. Maar het is niet alleen de geschiedenisles. In het Zuiden krijgen Grieks-Cypriotische kinderen hun schoolschriftjes van de overheid. Op de schriftjes staan afbeeldingen van ruïnes, kerken en stranden in Noord-Cyprus. Erboven staat een tekst die we vaker tegenkomen op Cyprus: 'vergeet nooit'. Op het plein voor het stadhuis staat een grote kerstboom. In plaats van ballen hangen er foto's in van 'martelaren', mannen die zijn omgekomen in 1974.

Psycholoog Charis Psaltis onderzoekt de ideeën die men heeft over 'de ander' op Cyprus. Charis heeft een zwart ringbaardje en spreekt met ons in zijn kamer op de Universiteit van Cyprus. Gesprekken

met hem komen binnen de kortste keren bij Plato, Piaget of Rousseau uit en doen mijn hoofd tollen. Hij studeerde en promoveerde in Oxford en Cambridge en werkte als geschiedenisleraar op Cyprus. Nu heeft hij zich toegelegd op de psychologische kanten van het Cypriotische conflict en schreef een boek over geschiedenisonderwijs in conflictlanden.

Links: De grens die Cyprus in twee landen verdeelt.
Onder: Een kerstboom met foto's van martelaren.

Uit Charis' onderzoek blijkt dat driekwart van de Cyprioten weleens de oversteek naar de andere kant van het eiland waagde. Maar 20 procent van de Grieks-Cyprioten blijkt een Turks-Cyprioot als vriend te beschouwen. Andersom is het 44 procent. Charis vertelt dat de meeste Cyprioten vrede verwelkomen, maar de andere kant niet vertrouwen wegens heersende vijandbeelden. Deze vijandbeelden worden bevestigd in het onderwijs. De andere kant zit fout en moet inbinden, is het heersende beeld. Charis ontvangt ons later voor verdere uitleg in zijn huis met zijn vrouw Chara en hun zoontje Maximus.

'Grieks-Cypriotische kinderen krijgen van de overheid schriftjes met ruïnes, kerken en stranden in Noord-Cyprus, met de tekst 'vergeet nooit'

Chara is leerkracht op de basisschool en is gepromoveerd op het beeld dat Cypriotische leerlingen hebben van de andere kant. Chara liet leerlingen aan beide kanten van de scheidslijn verhalen opschrijven over de geschiedenis van het eiland en analyseerde deze. De resultaten waren schokkend. De kinderen weerspiegelden de denkbeelden van hun ouders. Ze geloofden vrijwel allemaal in een goed-foutverhaal. Zo lieten de Grieks-Cypriotische leerlingen vrijwel zonder uitzondering de terreur tegen Turks-Cyprioten voor 1974 weg uit hun verhaal. De diepe scheuren van de geschiedenis van Cyprus bleken voort te bestaan, zelfs nu er geen oorlog meer was en er een complete scheiding was. Geen wonder dat het referendum niet goed afliep. ▶

Ontmoeting

De oplossing ligt in de ontmoeting, volgens Charis en Chara. Om die reden stonden ze aan de basis van het *Home for Co-operation*. In de door VN beveiligde bufferzone, een overgang ten westen van de Ledrastraat, staat een huis met twee verdiepingen. Schuin ertegenover staat een oud hotel met kogelgaten en mortierinslagen die nog herinneren aan de burgeroorlog. Nu zit daar een contingent Britse soldaten. Het *Home for Co-operation* is een spic en span bakken. Grotendeels gebouwd door Duitse en Noorse sponsors – Nederland betaalde de lift. Binnen werken Zuid- en Noord-Cyprioten naast elkaar. Er worden culturele activiteiten georganiseerd die raken aan het conflict of soms juist niet. Ook is er een speciaal onderwijsprogramma. Dat wil ik weleens zien. Maar over dat onderwijsprogramma wordt vrij geheimzinnig gedaan. We kunnen niet zomaar komen kijken en we mogen het zeker geen ‘vredesonderwijs’ noemen. Daar is een goede reden voor: onderwijs ligt zeer gevoelig op het eiland. Keer op keer ontstaat ruzie over zinnen in geschiedenisboeken en over docenten die het op een verkeerde manier hebben uitgelegd.

‘Keer op keer ontstaat ruzie over zinnen in geschiedenisboeken en over docenten die het op een verkeerde manier hebben uitgelegd’

Voor de (Grieks-orthodoxe) patriarch en de Turkse overheid hebben een flinke vinger in de pap. Zij houden vol dat er geen concessies gedaan mogen worden aan de andere kant. Een nieuw onderwijsproject is na lang diplomatiek vergaderen en na veel zweet en tranen tot stand gekomen. Zolang we alleen voor de Nederlandse radio publiceren is het goed als we even meekijken in de les van Loizos. Loizos (ook gepromoveerd) is de bedenker en oprichter van het

Imagine-programma. Hij gebruikt daarbij de inzichten van Charis en Chara. Kinderen uit het Zuiden en Noorden komen bij elkaar en worden onder leiding van getrainde docenten van beide kanten begeleid. Vier leerlingen, twee van elke kant, presenteren een foto van Katharin Switzer. Op de beroemde foto uit 1967 zien we een *official* die haar uit de marathon van Boston probeert te verwijderen. Ze luisteren, kijken en discussiëren in het Engels met soms wat Turks en Grieks over vrouwenrechten. Ze leven zich in in de mensen op de foto. Ze leren elkaar écht kennen. Volgens Loizos is het geen kwestie van het benadrukken van elkaars overeenkomsten. Het gaat er juist om dat leerlingen erkennen dat er verschillen bestaan tussen mensen. In de lessen spreken de kinderen over moeilijke thema’s. Het gaat over buitensluiten, sociale media, erkenning en seksualiteit, maar niet over het conflict zelf.

De les heeft precies de juiste balans van zwaarte en lichtheid. Voor het eerst deze reis bezoeken we een les waarin we nauwelijks worden opgemerkt. Vaak is na binnenkomst van ons, met camera en microfoon, lesgeven moeilijk. We worden nieuwsgierig aangekeken door 25 paar vragende ogen. Meestal beland ik dan voor de klas om vragen te beantwoorden over Arjen Robben, legale wiet, tulpen en onze reis. Maar bij deze les zijn de kinderen volledig in de ban van hun medeleerlingen en wat er wordt besproken. In de pauze worden Instagram- en Snapchat-namen uitgewisseld. Bij de evaluatie zeggen de leerlingen stuk voor stuk dat ze negatieve stereotypes hadden over de anderen, maar dat ze elkaar nu opnieuw willen zien. Hoewel ze thuis niet dezelfde taal spreken, merken ze dat ze allemaal Cyprioten zijn. Twee derde van de vijftienjarigen in het Noorden heeft deze cursus al gedaan, de helft van dezelfde groep in het Zuiden. Dat zijn indrukwekkende getallen. Als deze leerlingen elkaar blijven zien, is er hoop. ■

Het *Home for Co-operation* in Nicosia probeert Noord- en Zuid-Cyprioten met elkaar kennis te laten maken.

Mensenrechten en burgerschap in het geschiedenisonderwijs

De VGN ontvouwde in haar publicaties *Bij de Tijd 1, 2 en 3* haar visie op de toekomst van het vak geschiedenis. Het College voor de Rechten van de Mens ziet in deze uitwerking naast expliciete aandacht voor burgerschapsvorming ook veel aanknopingspunten voor mensenrechteneducatie. Frauke de Kort beargumenteert wat het vak geschiedenis kan doen voor het versterken van mensenrechten in het onderwijs. Daarnaast doet ze een voorstel voor een vakoverstijgende aanpak van burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie.

Het College voor de Rechten van de Mens werd in 2012 als onafhankelijk mensenrechteninstituut van Nederland opgericht. Het nam de taken van de Commissie Gelijke Behandeling over en kreeg een breder mensenrechtenmandaat. Een van zijn wettelijke taken is het stimuleren en coördineren van onderwijs over mensenrechten.¹ Dit kwam niet uit de lucht vallen: Nederland heeft zich er middels vele internationale verdragen en verklaringen toe verbonden mensenrechteneducatie en burgerschapsvorming in Nederland te versterken. Ook is mensenrechteneducatie een van de doelen van het recht op onderwijs volgens het VN-Kinderrechtenverdrag (art.29). Het College is dan ook van mening dat mensenrechten structureel moeten worden ingebed in het Nederlandse onderwijs, onder meer via het curriculum van het funderend onderwijs. Maar wat is dat nu: mensenrechteneducatie? Wat is de link met burgerschapsvorming? En de rol van geschiedenis hierin?

Kort gezegd bestaat mensenrechteneducatie uit onderwijs voor, over en door mensenrechten.² Onderwijs voor mensenrechten omschrijft het doel, namelijk mensen in staat stellen van hun rechten gebruik te maken, de rechten van anderen te respecteren en aan hun verwezenlijking bij te dragen. Daarvoor zijn bepaalde kennis en vaardigheden onontbeerlijk: onderwijs over mensenrechten. Want als je niet weet en begrijpt wat jouw eigen rechten zijn, en de relatie met die van anderen, kun je deze ook niet herkennen en leren onderschrijven. En om het vermogen tot handelen te ontwikkelen, heb je vaardigheden nodig. Maar ook dat is niet voldoende om tot een positieve houding ten aanzien van je eigen rechten en die van anderen te komen. Daarvoor moet je in de (school)praktijk respect voor mensenrechten, onderwijs door mensenrechten, ervaren. Anders zijn het maar loze woorden en beloftes. De school is daarmee voor leerlingen een plaats van leren over, oefenen met en ervaren van mensenrechten.

Rechtsstaat

Burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie liggen in elkaars verlengde en versterken elkaar.³ Het uiteindelijke doel van burgerschapsvorming is het bevorderen en beschermen van de democratische rechtsstaat. We willen voorkomen dat deze via democratische weg of anderszins wordt ondermijnd, omdat we met zijn allen hebben vastgesteld dat democratie de minst slechte staatsvorm is. Waar burgerschapsvorming de nadruk legt op het kunnen uitoefenen en verdedigen van de *democratische* rechten en plichten in de samenleving, het waarderen van diversiteit en ►

Frauke de Kort is beleidsadviseur mensenrechten bij het College voor de Rechten van de Mens. Ze is ook docent maatschappijleer en maatschappijwetenschappen.

Eleanor Roosevelt was de drijvende kracht achter het opstellen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Hier houdt ze de verklaring (in het Spaans) uit 1949 omhoog.

1 Zie Wet van 24 november 2011, houdende de oprichting van het College voor de Rechten van de Mens (Wet College voor de Rechten van de Mens), mensenrechten.nl/over-ons/taken.

2 Zie o.a. United Nations Declaration on Human Rights Education and Training. tiny.cc/K4MUN.

3 Zie o.a. Council of Europe Charter on Education for Human Rights and Democratic Citizenship. rm.coe.int/16803034e5.

4 Oomen, B., & Vrolijk, M. (2010). *Inspiratie voor mensenrechteneducatie: Democratisch burgerschap en mensenrechten in het (burgerschaps)onderwijs*. Leiden: Stichting NJCM-Boekerij 50.

het actief deelnemen aan de democratie, gaat het bij mensenrechteneducatie vooral om het kunnen bijdragen aan het bouwen en verdedigen van een universele cultuur van mensenrechten in de samenleving. Mensenrechteneducatie heeft zo als uiteindelijke doel het bevorderen en het beschermen van mensenrechten.

De democratische rechtsstaat en mensenrechten zijn nauw met elkaar verbonden en kunnen moeilijk zonder elkaar. Om te beginnen is de democratische rechtsstaat gebaseerd op een aantal fundamentele mensenrechten: het recht op inspraak en participatie, het stemrecht, de vrijheid van meningsuiting, het legaliteitsbeginsel, de onafhankelijkheid van rechters, om er maar een paar te noemen. Maar de meerwaarde van de democratische rechtsstaat ten opzichte van andere staatsvormen is vooral dat het ons aller mensenrechten het meest effectief beschermt. Mensenrechten zijn gebaseerd op de principes van menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid, non-discriminatie en vrijheid. Mensenrechten vormen de basis voor ieder mens om in vrijheid en waardigheid te leven, en in gelijke gevallen gelijk behandeld te worden. Mensenrechten zijn tevens onontbeerlijk voor een gezonde, functionerende democratie. Te denken valt hierbij aan het recht op goed onderwijs of het recht op informatie. Voor een laaggeletterde burger is het stukken moeilijker aan de democratische samenleving mee te doen. En in een land zonder persvrijheid staat de democratische rechtsstaat onder druk. Tegelijkertijd beschermt de democratische rechtsstaat ons tegen machtsmisbruik – door de staat of door de (democratische) meerderheid. De rechtsstaat waakt over ieders mensenrechten en ziet erop toe dat de staat onze vrijheden niet zomaar

kan inperken of dat een meerderheid de rechten van minderheden niet zomaar kan schenden. En daarmee is de bescherming van de democratische rechtsstaat in ons aller eigenbelang.

De staat, oftewel de overheid, speelt een grote rol in het respecteren en het verwezenlijken van mensenrechten. Respect voor mensenrechten is echter niet een louter juridische of politieke aangelegenheid. Om de principes van menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid, non-discriminatie en vrijheid in de praktijk te garanderen zullen mensen ook zelf deze principes moeten onderschrijven en ernaar handelen. Om een cultuur van mensenrechten te bevorderen zijn een aantal kerncompetenties nodig.

Kerncompetenties

In de publicatie *Inspiratie voor mensenrechteneducatie* geven Barbara Oomen en Marloes Vrolijk een voorbeeld van de kerncompetenties van mensenrechteneducatie die een indruk geven van de kennis, vaardigheden en houding die essentieel worden geacht (zie tabel).⁴

Een aantal van de kenniscomponenten die essentieel zijn voor mensenrechteneducatie en burgerschapsvorming passen goed in het vakgebied staatsinrichting. Maar ook als je de kerncompetenties naast de algemene doelen van geschiedenisonderwijs legt, en vergelijkt met de functie van historische kennis en historisch besef (historisch denken en redeneren), zie je al snel aanknopingspunten. Zoals in *Bij de Tijd* wordt uitgelegd: kennis van het verleden in samenhang met het heden leidt bij de leerling tot: (a) bestaansverheldering; (b) identiteitsconstructie; (c) oordeelsvorming en positiebepaling en (d) inlevingsvermogen, kritisch denken en mediawijsheid.

Kennis en begrip: weten van...	Houding en waarden: willen...	Vaardigheden en gedrag: kunnen...
De geschiedenis en de filosofie van de mensenrechten, drie generaties rechten, de juridische, politieke en ethische dimensie van mensenrechten, het ontstaan van de Verenigde Naties, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.	Nadenken over vraagstukken gerelateerd aan mensenrechten en vrede.	Het beschrijven van historische en huidige sociale processen in termen van mensenrechten.
Internationale mensenrechtenstandaarden, zoals het Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten en inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten.	Een verband leggen tussen rechten en verantwoordelijkheden.	Het toepassen van het raamwerk van mensenrechten op de eigen ervaringen.
Argumenten voor en tegen universele rechten, de ondeelbaarheid van rechten, botsing tussen rechten.	Meevoelen met slachtoffers van mensenrechtenschendingen (minderheden in het bijzonder).	Het maken van een onderscheid tussen dragers van verantwoordelijkheden en van rechten.
Mensenrechtenmechanismen en verantwoordelijken op het internationale en nationale niveau (instituties en actoren).	Met anderen communiceren over mensenrechten.	Het analyseren van machtsmechanismen en de rollen van verschillende actoren.
De principes achter mensenrechten: non-discriminatie, waardigheid, ontwikkeling, participatie.	Actie ondernemen om mensenrechten uit te dragen en te beschermen.	Het waarmaken van de principes achter mensenrechten in de eigen omgeving.
De context van mensenrechtenschendingen.	Kritisch reflecteren op het idee van mensenrechten.	Geloven in het eigen kunnen en het tonen van leiderschap.
De verhouding tussen mensenrechten en vrede en veiligheid, ontwikkeling en globalisering.	Geen passieve toeschouwer willen zijn bij mensenrechtenschendingen.	Het ontwikkelen van individuele en collectieve strategieën om zienswijzen uiteen te zetten; de publieke opinie te beïnvloeden: politieke invloed uitoefenen.
De verhouding tussen het respect voor, en het schenden van, mensenrechten op lokaal, nationaal, regionaal en wereldniveau.	Betrokken zijn bij de verschillende gemeenschappen waartoe de scholier behoort.	Bijdragen aan het naleven van mensenrechten in elk van deze gemeenschappen.
Grote mensenrechtenverdedigers en wat zij bereikten.	Zelf een voorbeeld stellen op het gebied van mensenrechten.	Verschil maken.

Het eerste aanknopingspunt ligt in de functie van historische kennis. Historische kennis van de ontwikkeling van mensenrechten, van tijden, situaties en samenlevingen waarin mensenrechten nog niet erkend werden of geschonden werden zijn essentieel voor het ontwikkelen van begrip voor het belang van mensenrechten. In het verlengde ligt het historisch besef door historisch denken en redeneren over continuïteit en verandering, oorzaken en gevolgen, overeenkomsten en verschillen, waarden en normen. Verbanden leggen tussen bijvoorbeeld de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog en het vastleggen van universele mensenrechten is hiervan een voorbeeld, maar ook de emancipatie van verschillende groepen mensen door de tijd (in

verschillende tijdvakken) met elkaar vergelijken. Het doel van mensenrechteneducatie (en in het verlengde burgerschapsvorming) kan bijdragen tot de formulering van fundamentele, bestaansverhelderende vragen en daarmee tot de beoordeling van welke kennis relevant is voor het geschiedenisonderwijs. Hebben we allemaal dezelfde rechten? Heeft iedereen het recht op gelijke behandeling? Is dat altijd zo geweest? Wat voor consequenties heeft het als niet iedereen gelijk behandeld wordt? Met zulk soort vragen kan een verbinding tussen het verleden, heden en toekomst worden bevorderd die bij kan dragen tot het tweede aanknopingspunt: oordeelsvorming en positiebepaling. Geschiedenisonderwijs leert leerlingen acties ►

en motieven van andere mensen te begrijpen binnen de context van een specifieke plaats en tijd. Ook leert het naar gebeurtenissen te kijken vanuit meerdere perspectieven: politiek, sociaal, economisch, cultureel. Met specifieke historische kennis en historisch besef in hun bagage, hopen wij leerlingen richting te geven aan hun handelen met het oog op de toekomst en leren we hen om ook zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun acties. Zo ook met betrekking tot hoe zij met verschillen van mening omgaan, als burger met een stem bij verkiezingen, wanneer vluchtelingen naar Nederland of hun gemeente komen, wanneer ze merken dat bepaalde mensen gediscrimineerd worden of zich gediscrimineerd voelen, enzovoort. Wanneer historische kennis en besef ook mensenrechten en gelijke behandeling omvat, is de kans groter een universele cultuur van mensenrechten te bevorderen.

Reconstructies

Historisch denken en redeneren zijn uiteraard vaardigheden die onderdeel uitmaken van de essentie van geschiedenisonderwijs en die een bijdrage kunnen leveren aan de doelen van mensenrechteneducatie. Maar er zijn nog meer vaardigheden die geschiedenisonderwijs beoogt te versterken: inlevingsvermogen, kritisch denken en mediawijsheid. Dit is het derde aanknopingspunt. Verhalen over het verleden zijn altijd standplaatsgebonden reconstructies. Uitzoeken welke interpretaties waarschijnlijk dichterbij de werkelijkheid liggen dan anderen, wat informatie betrouwbaar maakt, gedegen bronnenonderzoek, feiten van meningen leren onderscheiden zijn evengoed vaardigheden die voor burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie van belang zijn. Bijvoorbeeld wanneer het gaat om de ontkenning van de Holocaust, allerlei complottheorieën en andersoortige informatie (*fake news*) die mensen tegen elkaar opruiet en discriminatie van bepaalde bevolkingsgroepen in de hand werkt, of andere controversiële onderwerpen. Tegelijkertijd bieden de verhalen over het verleden ook een kans om het inlevingsvermogen van leerlingen te versterken. Mensen in het verleden hielden er andere normen (en waarden?) op na, hadden andere gebruiken en maakten andere keuzes dan leerlingen vandaag gewend zijn. Geschiedenisonderwijs beoogt leerlingen naar het 'vreemde' te laten kijken zonder vooringenomenheid (presentisme), en zo mogelijk in te laten leven in personen vanuit het historische (politieke, sociaaleconomische of culturele) perspectief. Daarmee biedt geschiedenisonderwijs een kans deze vaardigheden ook in het heden te gebruiken bij ontmoeting met mensen en culturen die anders zijn dan zij gewend zijn – om zich in het beste geval te kunnen verplaatsen in de situatie van de ander, of een onderwerp te bekijken vanuit een ander perspec-

Mensenrechten in het kort

De rechten van de mens, of kortweg de mensenrechten, zijn rechten die ieder mens toekomen, waar ook ter wereld. Mensenrechten zijn er om mensen te beschermen tegen de macht van de staat en moeten ervoor zorgen dat iedereen kan leven in menselijke waardigheid. Mensenrechten betekenen bijvoorbeeld dat iedereen een eigen vrije mening mag hebben en uiten en dat de overheid niet zomaar geweld tegen burgers mag gebruiken. Ook houden ze in dat je recht hebt op onderwijs, op genoeg te eten en een dak boven je hoofd. Staten hebben met elkaar afgesproken deze rechten voor iedereen te zullen garanderen. Voor iedereen, dus ongeacht ras, kleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere mening, nationale of maatschappelijke afkomst, welstand, geboorte of enige andere status. De mensenrechten vormen de basis voor alle wetgeving en beleid van de overheid.

tief, of in ieder geval zonder vooringenomenheid verschil van perspectief te accepteren. Respect voor diversiteit is tenslotte een van de onderliggende principes van mensenrechten.

En dan zijn we bij het vierde aanknopingspunt: identiteitsconstructie. Zoals eerder al aangegeven, gaat mensenrechteneducatie niet enkel over kennis en vaardigheden, maar is de combinatie met 'onderwijs door mensenrechten' essentieel. Onderdeel hiervan is respect voor diversiteit in het curriculum en op school. Geschiedenisonderwijs helpt leerlingen zichzelf en de wereld te begrijpen, of zoals *Bij de Tijd* zo mooi formuleert: '[d]oor middel van geschiedenis plaatsen wij ons in een verhaal waarin ons heden betekenisvol wordt verbonden met onze herinneringen van het verleden en onze mogelijke toekomst.' Maar ja, wie zijn 'wij'?

Leerlingen komen ieder de klas in met hun eigen herinneringen van het verleden, die nauw verbonden zijn met hun identiteit. En die herinneringen stoken soms niet met elkaar. Bovendien is volgens art.29 van het VN-Kinderrechtenverdrag een van de doelen van onderwijs juist het bijbrengen 'van eerbied voor zijn of haar eigen culturele identiteit, taal en waarden, voor de nationale waarden van het land waar het kind woont, het land waar het is geboren, en voor andere beschavingen dan de zijne of hare'. Geschiedenisonderwijs kan hierin een bemiddelende rol spelen. De aandacht voor de standplaatsgebondenheid die al werd aangehaald, gecombineerd met de vaardigheden van kritisch denken en bronnenonderzoek maakt het voor alle leerlingen noodzakelijk om zowel hun eigen verhaal als dat van anderen kritisch te bekijken.

Maar ook het curriculum zelf speelt hierbij een belangrijke rol. Het moet een balans bieden voor het stimuleren van sociale cohesie binnen de samenleving enerzijds en het respecteren van de identiteit en culturele achtergrond van de leerlingen anderzijds. Dit is des te belangrijker in een tijdperk van globalisering. Respect voor en om kunnen gaan met diversiteit is essentieel voor toekomstgericht onderwijs. Dit betekent aan de ene kant dat leerlingen in aanraking moeten worden gebracht en moeten leren omgaan met verschillende perspectieven en meningen. En aan de andere kant dat het curriculum zelf ervoor moet waken kennis en vaardigheden vanuit slechts één perspectief (nationaal, eurocentrisch) aan te bieden.

Curriculumherziening

Het College voor de Rechten van de Mens is van mening dat mensenrechteneducatie (en burgerschapsvorming) niet de opdracht van een enkel vakgebied is, maar geïntegreerd dient te worden in de inhoud van de verschillende vakken (onderwijs *over* mensenrechten), en in de vakdidactiek en pedagogiek (onderwijs *door* mensenrechten) om haar doel te kunnen bereiken. Een concept-contextbenadering is daarvoor een uitstekende aanpak. De verschillende vakgebieden kunnen een aantal goedgekozen gemeenschappelijke concepten of kernbegrippen verduidelijken aan de hand van relevante contexten. Zij kunnen elk vanuit hun eigen invalshoek(en) (historisch, economisch, geografisch, filosofisch, maatschappelijk, politiek en mensenrechtelijk) het inzicht van leerlingen in de verschillende concepten versterken. Bijvoorbeeld een historische invalshoek op het concept (on)gelijkheid, macht, migratie naast een geografisch perspectief van deze concepten kan het bespreken van actualiteiten (politieke, maatschappelijke invalshoek) een andere dimensie en meer diepgang geven. Andere mogelijke

concepten zijn vrijheid, emancipatie, democratie, integratie, inclusie, burgerschap, mensenrechten. Een concept-contextbenadering voorkomt enerzijds overladenheid van het curriculum, waarborgt de specifieke kenmerken van vakgebieden (belangrijk voor vervolgoopleidingen en beroepsmogelijkheden) en maakt het curriculum en de lesstof voor leerlingen coherenter en betekenisvoller. Cruciaal hierbij is wel dat de concepten aansluiten bij fundamentele, bestaansverhelderende vragen – relevant voor de leerlingen nu en in de toekomst. Ruimte voor aansluiting bij de actualiteit en gebruikmaken van narratieven vanuit verschillende groepen is daarbij cruciaal: alle leerlingen dienen zich in de leerstof te kunnen herkennen.

Het moge duidelijk zijn: geschiedenis is van onschatbare waarde voor mensenrechteneducatie. Het College beseft dat geschiedenisleraren – onder andere via de vakvereniging VGN – zich al zeer hebben verdiept in het belang van burgerschapsvorming en hoe geschiedenis hieraan bij kan dragen. Hopelijk heeft dit artikel laten zien dat naast burgerschapsvorming – en deels als onderdeel daarvan – mensenrechten ook een plaats in het nieuwe curriculum moeten hebben. Dit hoeft niet te leiden tot overladenheid, maar biedt juist kansen voor betekenisvoller onderwijs en vakoverstijgende samenwerking. ■

Meer informatie

Heeft u vragen of opmerkingen, of wenst u meer informatie, dan kunt u contact opnemen met Frauke de Kort, beleidsadviseur bij het College voor de Rechten van de Mens: f.de.kort@mensenrechten.nl. Voor algemene informatie over het College of het organiseren van een bezoek kunt u terecht op www.mensenrechten.nl. Op Twitter: @MensenrechtenNL.

Spinnen voor frisse lucht

Koude Oorlog-excursie naar de bunker in Rijswijk

Het is niet goed te begrijpen dat het voortgezet onderwijs van Nederland zo moeilijk de weg weet te vinden naar het prachtig bewaarde bunkercomplex uit de Koude Oorlog in Rijswijk. Een bezoek maakt de angst voor de ongrijpbare oorlogvoering uit die (én onze) tijd heel concreet.

Henk Wildschut is docent geschiedenis aan het Andreas Pieter College, locatie Pieter Groen in Katwijk.

Eerder had ik dit gevoel bij de Portugees-Joodse Synagoge in Amsterdam: of je een kaasstolp binnenstapte. Binnen in de cirkel van rinkelende trams en toeterende auto's betrad ik een ruimte in vacuüm uit de zeventiende eeuw. Hetzelfde overkomt mij vandaag als ik de bunker binnenstap in Rijswijk waarvan in 1985 de deur in het slot is gegoooid. Terwijl ik in de commandoruimte achter het bureau in de Gispensstoel zit, liggen het pen-nensetje en de formulieren nog net zo voor mijn neus als zij eens door het dienstdoende personeel zijn achtergelaten. We bezoeken met de havo 5- en vwo 6-geschiedenisexcursie van het Pieter Groen in Katwijk het Museum Bescherming Bevolking/ Bunkercomplex Park Overvoorde. Het bunkercomplex ligt verscholen in het groen van een park bij een landhuis. In de Tweede Wereldoorlog luisterden de Duitsers er Engelse gesprekken af. Van 1952 tot 1985 was het de centrale commandopost voor de

Burgerbescherming van de regio Den Haag. Na een atoomaanval, zo was de gedachte achter de Burgerbescherming, zouden burgers elkaar helpen met palen, katrollen en planken. Uit hoge gebouwen of van onder het puin zou men anderen bevrijden, er zouden gewonden worden afgevoerd en er zouden branden worden geblust. Alles was opgezet uit angst voor Russische ABC-wapens. Uit angst voor een mogelijke Russische atoombom, maar – zo maakt de bunker duidelijk – evenzeer uit angst voor bacteriële en chemische wapens van die kant.

Door de moordaanslag in het Engelse Salisbury op een voormalig Russisch spion met behulp van een chemisch wapen werden we begin maart weer wreed wakker geschud; chemische wapens zijn niet alleen iets van ver weg, voor een Saddam Hoessein, een Assad of een terroristische malloot in de metro van Tokio. Ondanks alle ondertekende internationale verdragen is het Rusland van vandaag de dag nog steeds de mogelijke producent van deze stoffen.

Fietsen voor lucht

Het gebouw 'de bunker' maakt de angst voor deze ongrijpbare oorlogvoering voor leerlingen heel concreet. De leerling ziet het twee meter dikke plafond van de atoombunker en de dikke muren. Hij staat een tijd in de afgesloten luchtsluit. Hij krijgt uitleg over het systeem dat gebruikt wordt om de lucht van buitenaf te filteren en door overdruk van binnenuit kwaad van buitenaf te weren. Was er geen stroom meer, dan moest een aggregaat uitkomst bieden. Werkte die niet meer dan kon je op een hometrainer nog enkele

Boven: Model van een medewerker van de verbindingdienst van de Bescherming Bevolking. Hiernaast: De commandopost van de Bescherming Bevolking kring Zuid-Holland A te Rijswijk. Ingericht zoals hij in 1985 achter werd gelaten.

uren zuivere lucht bij elkaar fietsen. De leerlingen mogen aan een zwengel van een koolstof-filter draaien en kunnen zelf hun zuurstof bij elkaar *spinnen*. In de mechanische Nederlandse wereld van 1950 tot 1990 bestond geen internet of mobiel. Die mechanische wereld stond haaks op een mogelijke Russische atoomaanval met als gevolg een elektromagnetische 'puls' die allerlei systemen zou platleggen en fall-out (van wat radioactieve straling inhield had men nog helemaal geen kaas gegeten!). Die mechanische wereld probeerde zich in de bunker ook in te dekken tegen mogelijk binnensluitend Russisch aanvalsgas. Het is niet goed te begrijpen dat het voortgezet onderwijs van Nederland zo moeilijk de weg weet te vinden naar dit onopvallende parkje tussen de oprukkende nieuwbouw van Rijswijk. Nergens in ons land ervaart een

leerling zo duidelijk kenmerkend aspect (KA) 46 uit tijdvak 10: 'De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog.' En niemand kan zich in de bunker nog afsluiten voor KA 42 uit tijdvak 9: 'Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens...' Als commandant in het commandopost moest je misschien zeggen: 'Sorry, beste familie van mij in het centrum van Den Haag, wij kunnen niets meer voor jullie betekenen, pas voor de cirkel vanaf 1 uur buiten het centrum van de atoomaanval op het centrum van de stad kunnen we nog wat proberen als Burgerbescherming.' Vervolg KA 42: '...en de betrokkenheid van burgers bij oorlogvoering.' Na het bombardement op Dresden en op Hiroshima werd het iedereen duidelijk dat oorlogvoering niet

langer iets was van professionals onder elkaar, maar dat leken elkaar voortaan zouden moeten bijstaan.

Een derde kenmerkend aspect is natuurlijk 'Het voeren van twee wereldoorlogen', omdat de bunker begon als onderdeel van de Atlantikwall. Het Erfgoedhuis Zuid-Holland heeft hier voor het basisonderwijs het project 'De verborgen grens' ontwikkeld. Het is de tweede keer dat het Pieter Groen enthousiast terugkomt van deze excursie. Dat komt behalve door de bunker zelf ook door de voortreffelijke amateurgidsen die de kinderen rondleiden. Per klas van dertig leerlingen wordt er van de school verwacht dat zij vijf begeleiders meestuurt. De rondleiding met een groep van tien tot vijftien leerlingen duurt anderhalf uur. Het bunkercomplex is voor het publiek in het algemeen maar beperkt toegankelijk, maar als school kan je goed een afspraak voor een bezoek maken. De toegangsprijs is prima te doen. Een bezoek aan de bunker zou heel goed te combineren zijn met het bezoek aan een museum of instelling in Den Haag. Dan combineer je een binnenactiviteit met een buitenactiviteit. Behalve eindexamenleerlingen kunnen ook havo en vwo 3-leerlingen een onvergetelijke ervaring opdoen door de bunker te bezoeken. ■

Linksboven: Leerlingen van het Andreas College krijgen uitleg over de telefooncentrale.

Linksonder: Een ingerichte schuilgelegenheid onder een trap. In de jaren zestig kreeg de bevolking het dringende verzoek zo'n schuilplaats aan te leggen voor het geval 'de bom' zou vallen. In deze schuilplaats stonden een radio, conserven, water en een plek om je behoefte te doen. De schuilplaats was bedoeld om ten minste een week in door te brengen met het gezin. Hierna zou de kracht van de straling zover afgenomen zijn dat je weer gewoon in het hele huis kon verblijven.

Onder: Leerlingen van het Andreas College voor de ingang van de atoombunker.

Meer informatie over het bunkercomplex in Rijswijk is te vinden via www.museumbeschermingbevolking.nl.

Handig inzetbare slotopdracht

Kaartjes om de stof door te nemen

Geen tijd om een slotopdracht bij een onderwerp te bedenken? Deze werkvorm is handig, omdat het vooral de leerlingen zijn die nogmaals bezig zijn met het onderwerp. Leerlingen gaan aan de hand van een aantal kaartjes waarop u heeft genoteerd waar ze zich op moeten focussen aan de slag met de lesstof.

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

Wat?

Leerlingen maken kaartjes die passen bij het behandelde onderwerp.

Voor wie?

Deze actieve werkvorm kan in elke leerlaag en op elk niveau gebruikt worden. Het niveau van de oefening is aan te passen, want u geeft per kaartje aan waar de leerlingen naar op zoek moeten. In de onderbouw kunt u wat meer vragen naar de hoofdbegrippen en zult u de leerlingen wat meer moeten sturen, terwijl u in de bovenbouw naar complexere zaken kunt vragen.

Hoe werkt het?

Om het concreter te maken leg ik de werkvorm met kaartjes eerst uit aan de hand van een voorbeeld. Daarna vertel ik hoe je dit voorbeeld kan aanpassen voor andere onderwerpen. Het voorbeeld gaat over de Amerikaanse presidenten en de Vietnamoorlog, een onderwerp dat ik heb behandeld in vwo 5.

U kunt deze opdracht en de bijbehorende kaartjes uitprinten (te vinden op de website van Kleio).¹ De leerlingen gaan in tweetallen kaartjes maken die passen bij de Vietnamoorlog. Het doel is dat de leerlingen de Amerikaanse presidenten die iets te maken hebben gehad met de Vietnamoorlog kunnen koppelen aan hun politieke kleur en hun aandeel in de oorlog. Daarom vullen de leerlingen vier kaartjes in per president. Het gaat in dit geval om de presidenten Eisenhower, Kennedy, Johnson en Nixon. Ze schrijven de naam, de machtsperiode en de partij van de president op een kaartje. Verder noteren ze de politiek van de president in de Koude Oorlog op een kaartje en de (militaire) strategie in de Vietnamoorlog op een ander kaartje. Op het laatste kaartje moeten ze de successen en mislukkingen van de betreffende president benoemen en een gek feitje. Leerlingen moeten hun boek gebruiken en mogen daarnaast ook nog hun telefoon (of een ander apparaat) gebruiken om informatie op internet te zoeken.

¹ Deze opdracht is ontwikkeld en ter beschikking gesteld door mijn collega Colette Bakkes.

Als enkele tweetallen klaar zijn, ruilen zij hun kaartjes met een ander tweetal om te kijken of de presidenten goed te herkennen zijn. Als dit is gebeurd, kan het tweetal nog een aanvullende opdracht doen. Het gaat daarbij om de rol van China en de Sovjet-Unie en het (militaire) succes van Noord-Vietnam. De leerlingen moeten een opdracht bedenken die uitvoerbaar is voor een ander tweetal. Het doel is dat de leerlingen de rol van China, de Sovjet-Unie en Noord-Vietnam goed in kaart kunnen brengen. Door het ontwerpen van een opdracht over de rol van deze landen, checken de leerlingen als het ware of zij de stof begrijpen. Leerlingen zouden bijvoorbeeld een 'welk woord weg?' kunnen maken of een aantal stellingen kunnen verzinnen. Voorwaarde is wel dat de opdracht op het niveau van de klas is. Meestal werkt de gehele klas niet op hetzelfde tempo. Het zal waarschijnlijk zo zijn dat een aantal tweetallen al bezig is met de tweede opdracht terwijl andere leerlingen de eerste opdracht nog aan het afronden zijn. Het is handig om als docent steeds rond te lopen en de leerlingen door vragen te stellen aan te moedigen zo precies mogelijk te zijn. Gezien de beperkte ruimte op het kaartje moeten zij goed nadenken hoe ze bijvoorbeeld de politiek van een bepaalde president in de Koude Oorlog kernachtig weergeven. Als de eerste opdracht door ieder tweetal is afgerond, kunt u die klassikaal bespreken met de klas. Hoe gedetailleerd u dat doet, hangt af van wat u al gecheckt heeft toen u door de klas liep. De hoofdlijnen zijn in ieder geval redelijk snel per president door te lopen. U kunt door vragen te stellen ook nog ingaan op de verbanden tussen het beleid van de presidenten. Het is ook goed om even stil te staan bij het gekke feitje dat de leerlingen bij elke president moesten noteren, want leerlingen komen met de leukste dingen!

Ander onderwerp

Hoe is deze werkvorm te gebruiken bij een ander onderwerp? De kaartjes gaan over een leider, zijn politiek, zijn strategie in de oorlog en zijn successen en mislukkingen. Dit zijn zaken die toepasbaar zijn op vele onderwerpen. Denk bijvoorbeeld aan de

Nederlandse Opstand, waarbij leerlingen kaartjes kunnen maken bij Willem van Oranje, Karel V, Filips II en Alva. Een andere toepassing is een aantal Europese landen in de tijd van de Tweede Wereldoorlog, bijvoorbeeld Duitsland, Italië, Engeland en Frankrijk. U hoeft alleen de titels van de kaartjes op het werkblad aan te passen. U kunt bijvoorbeeld op kaartje 1 vragen naar: de naam van de leider, van wanneer tot wanneer hij heerste en de politieke stroming die hij aanhing. Kaartje 2 kan gaan over de politiek die de leiders voerden in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Kaartje 3 kan gaan over de (militaire) strategie van het land tijdens de Tweede Wereldoorlog en het laatste kaartje over de successen en mislukkingen en het gekke feitje kan zo blijven. De tweede opdracht is ook nog steeds mogelijk door de leerlingen een opdracht te laten bedenken voor een ander tweetal waarbij ze ingaan op de rol van een ander land in de tijd van de Tweede Wereldoorlog. Of leerlingen zouden de rol van een van de vier landen wat meer uit kunnen diepen aan de hand van hun zelf bedachte opdracht.

Leerlingen uit vwo 5 van PCC Het Lyceum uit Alkmaar werken aan hun kaartjes.

Moment van de lessencyclus

Deze werkvorm kan het beste na het behandelen van het onderwerp gedaan worden, bijvoorbeeld vlak voordat de toets plaatsvindt. De leerlingen gaan namelijk aan de hand van deze opdracht zelf na of ze alles begrijpen. Mijn vwo 5-klas reageerde enthousiast op deze werkvorm. Alle tweetallen gingen direct aan het werk en waren er ruim een lesuur mee bezig. Merlijn vond het een goede opdracht, omdat je actief bezig bent met de stof. 'Het is een spelachtige manier die mij geholpen heeft om dingen beter te onthouden,' zegt hij. Brenna is van mening dat 'het een leuke manier is om de lesstof te behandelen. Het is fijn om zo afwisseling in de lessen te hebben'. De mening van Senna zou goed op een kaartje passen: 'Ik vond het wel tof en leerzaam.' ■

Tussen theorie en praktijk

Historisch besef en historisch denken en redeneren

'Wat is het doel van geschiedenisonderwijs?' Wie een rondgang onder docenten geschiedenis maakt met deze vraag kan een veelheid aan antwoorden verwachten. Weinig docenten zullen zeggen: 'Mijn lessen hebben hun doel bereikt wanneer leerlingen kenmerkend aspect 16 uit hun hoofd kunnen opzeggen.' Eerder zul je dingen te horen krijgen als: 'Leerlingen dienen het heden leren te begrijpen door de bestudering van het verleden.' Of: 'Ik wil leerlingen leren kritisch te denken door te oefenen met historisch redeneren.'

Leren van elkaar

Jaarlijks worden er in Nederland honderden studenten opgeleid tot docent geschiedenis. Het opleiden gebeurt meer en meer vanuit de lerarenopleiding én de stageschool samen. De opleider van de lerarenopleiding, de geschiedenisdocent op school en de student leren idealiter van en met elkaar. In deze artikelenreeks gaan leden van de VGN-commissie Lerarenopleidingen met geschiedenisdocenten en studenten in gesprek over een vakdidactisch thema. Hoe geven zij dit thema vorm in hun lessen en begeleiding? Hoe ervaren zij de aansluiting tussen opleiding en voortgezet onderwijs, tussen theorie en praktijk? En waaruit blijkt dat zij elkaar en de leerlingen inspireren?

Matthijs Wieldraaijer is lerarenopleider aan de tweedegraads lerarenopleiding van de Hogeschool Rotterdam en redacteur van Kleio.

Dergelijke inzichten en vaardigheden die leerlingen verwerven door geschiedenisonderwijs te volgen, worden in de vakliteratuur vaak samengebracht onder de noemer 'historisch besef' en 'historisch denken en redeneren'. Dat zouden dan de belangrijkste doelen van geschiedenisonderwijs zijn. Het valt nog niet mee om deze begrippen te definiëren. Want in de eerste plaats kom je in de vakliteratuur verschillende omschrijvingen tegen van de concepten historisch besef en historisch denken en redeneren. In de tweede plaats zijn er veel vergelijkbare concepten in de omloop die soortgelijke vaardigheden en inzichten pogen aan te duiden, zoals 'historische geletterdheid', 'historisch bewustzijn', 'historische vaardigheden' en 'historisch tijdsbesef'. Wie voor zichzelf enige conceptuele helderheid wil verkrijgen over wat de belangrijkste doelen van geschiedenisonderwijs zijn, loopt het risico verstrikt te raken in een moeras van verschillende begrippen en uiteenlopende definities. De Amerikaanse geschieddidactus Robert B. Bain merkt vanwege deze babylonische spraakverwarring terecht op dat het docenten niet gemakkelijk wordt gemaakt om de in de vakliteratuur geformuleerde onderwijsdoelen vervolgens in praktijk te brengen.¹ De

eerste vraag die in dit artikel daarom centraal staat is: hoe kunnen we de begrippen historisch besef en historisch denken en redeneren definiëren? De tweede vraag die in het verlengde van de eerste ligt is: hoe kunnen we met deze definities aan de slag in het onderwijs?

Vaag begrip

Vaak wordt de klacht geuit dat historisch besef een vaag begrip is dat niet helder omschreven is. Vandaar dat we wat langer stilstaan bij dit concept. Wie op zoek is naar theorieën over historisch besef komt al snel uit op het werk van de Duitse geschiedfilosoof Jörn Rüsen. Niet alleen in Duitsland, maar ook in Zweden en Brazilië wordt gewerkt met zijn geschiedfilosofische inzichten. Historisch besef is volgens Rüsen een mentaal proces waarmee individuen zichzelf oriënteren in de verschillende tijdsdimensies (verleden, heden, toekomst). De bestudering van het verleden heeft volgens Rüsen namelijk een praktische kant. Geschiedenis geeft zin aan het bestaan en functioneert als middel om betekenis en samenhang te geven aan het verleden. Zo hebben in tijden van crisis individuen en gemeenschappen vaak de behoefte om ontwikkelingen in het heden te

verklaren door de bestudering van het verleden zodat ze houvast verkrijgen met het oog op het handelen in de toekomst. Geschiedschrijving doet op die manier een poging de tijdsdimensies heden, verleden en toekomst met elkaar te verbinden. Rüsen onderscheidt vier soorten historisch besef: traditioneel, exemplarisch, genetisch en kritisch. In het narratief – het geschiedenisverhaal – uit zich dit historisch besef. Want wie zich oriënteert in de tijd doet dat door middel van het vertellen van verhalen. Vandaar dat Rüsen de vier varianten van historisch besef ook de vier typen van het historisch narratief noemt.² Volgens Rüsen zijn deze typen universeel geldig. Je treft ze in alle tijden en in alle samenlevingen aan. Laten we ze alle vier nader bekijken.³

Niets nieuws

Traditioneel historisch besef legt de nadruk op continuïteit. Het inzicht dat de Prediker ons voorschotelt dat ‘er niets nieuws onder de zon is’ verwoordt dit principe. Traditionele geschiedenisverhalen hebben de neiging eeuwige onveranderlijke waarheden aan te wijzen. Hedendaagse verschijnselen worden vaak gezien als voorbestemd en worden gelegitimeerd met een beroep op de geschiedenis. De verwijzing naar de familiestamboom gevuld met stadhouders en koningen door de familie Oranje-Nassau op haar website *koninklijkhuis.nl* lijkt als doel te hebben hun huidige maatschappelijke positie te legitimeren en kan in dat opzicht traditioneel genoemd worden. Ook de verhalen die worden verteld in religieuze gemeenschappen zijn vaak traditioneel van aard. Zo worden man-vrouwverhoudingen in orthodox-protestantse en conservatief katholieke gemeenschappen gelegitimeerd door te wijzen op een ‘scheppingsorde’ zoals die onder andere in het scheppingsverhaal naar voren komt. Exemplarisch historisch besef uit zich niet zozeer in het benadrukken van eeuwige onveranderlijke waarheden, maar in het leren van lessen uit het verleden. *Historia magistra vitae* luidt het bekende adagium. Exemplarische geschiedenisverhalen benaderen het verleden als een vergaarbak van voorbeelden van menselijk handelen waaruit lering getrokken kan worden. Timothy Snyder is bijvoorbeeld een historicus die van mening is dat de geschiedenis ons lessen kan leren. Zijn boek *Black Earth* (2015) draagt de ondertitel: *The holocaust as history and warning*. En toen Donald Trump in november 2016 gekozen werd tot president van de Verenigde Staten van Amerika, publiceerde Snyder het boek *On tyranny. Twenty lessons from the twentieth century* (2017). Veel Holocaustonderwijs in het voortgezet onderwijs doet net als Snyder een poging lessen te trekken uit het verleden. En in het algemeen zal in veel geschiedenislessen de vraag gesteld worden wat we van het verleden kunnen leren.

Niets is eeuwig

Het genetisch historisch besef legt de nadruk op verandering. Tradities worden niet langer gezien als uitdrukkingen van eeuwige waarheden en de geschiedenis wordt niet langer opgevat als een verzameling van voorbeelden waar lering uit getrokken kan worden. Niets is eeuwig, het verleden is fundamenteel anders dan het heden en alles is voortdurend in beweging. We kunnen geen lessen trekken uit het verleden aangezien de omstandigheden waarin mensen vroeger verkeerden anders waren dan in de huidige tijd. Verandering wordt in dit type voorgesteld als een kans en dit opent de weg voor individuen om nieuwe wegen in te slaan buiten gebaande paden en tradities om.

Rüsen ziet het genetisch historisch besef als het besef van de moderne tijd – ‘modern historisch besef’ zou je het kunnen noemen. En inderdaad, in het traditioneel en exemplarisch historisch besef herkennen we de omgang met het verleden van West-Europese culturen vóór circa 1800. Geschiedenisverhalen waarin dit moderne besef tot uitdrukking komt, geven het verleden weer als een ontwikkeling, als vooruitgang, als een proces. De tien tijdvakken en de bijbehorende kenmerkende aspecten kunnen worden gezien als een voorbeeld van het genetisch narratief.

Volgens de tien tijdvakken ontwikkelt de West-Europese geschiedenis zich lineair. Ergens rond 1500 start het moderniseringsproces en is de opmars van rationalisme, wetenschappelijk denken en secularisering – veroorzaakt door de ►

¹ Robert B. Bain, ‘Into the Swampy Lowlands of important problems’, in: Kadriye Ercikan en Peter Seixas ed., *New Directions in assessing historical thinking* (New York en Abingdon), 65-66. Bain noemt de begrippen ‘historical thinking’, ‘historical consciousness’, ‘historical understanding’ en ‘historical literacy’.

² Jörn Rüsen, ‘Historical consciousness. Narrative structure, moral function, and ontogenetic development’, in: Peter Seixas ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto enz. 2004), 63-85; Jörn Rüsen, *History. Narration, interpretation, orientation* (New York 2005), 9-40.

³ Het volgende is gebaseerd op: Rüsen, ‘Historical consciousness’, 63-85; Jörn Rüsen, *Evidence and meaning. A theory of historical studies* (New York 2017), 169-174.

Geïnterviewden:

Gijs van Gaans is lerarenopleider aan de eerste- en tweedegraads lerarenopleiding van de Fontys Hogeschool te Tilburg.

Heloïse Jonkers is lerarenopleider aan de tweedegraads lerarenopleiding van de Hogeschool Rotterdam en geeft tevens geschiedenis op het Gymnasium Sorghvliet te Den Haag.

Inge de Koning heeft onlangs haar tweedegraads lerarenopleiding aan de Hogeschool Rotterdam afgerond. Zij heeft twaalf jaar in het basisonderwijs gewerkt en geeft nu geschiedenis op het Life College te Schiedam.

- 4 Rösen, *Evidence and meaning*, 205-212.
- 5 Dick van Straaten ed., *Historisch denken. Basisboek voor de vakdocent* (Assen 2015), 26.
- 6 Van Straaten ed., *Historisch denken*, hoofdstuk 2-5.
- 7 Zie bijvoorbeeld: Carla van Boxtel en Jannet van Drie, 'Historical reasoning in the classroom. What does it look like and how can we enhance it', *Teaching history* 150 (2013), 44-52.

renaissance in de zestiende, de wetenschappelijke revolutie in de zeventiende en de verlichting in de achttiende eeuw – niet meer te stuiten. In economisch opzicht doet rond 1500 het handelskapitalisme zijn intrede, gevolgd door globalisering en industrialisering. Deze triomfmars door de geschiedenis culmineert in de opbouw van de verzorgingsstaat, de eenwording van Europa en het ontstaan van multiculturele samenlevingen.

Negatief

Het kritisch historisch besef is de negatie van de voorgaande drie. Het vernietigt en deconstrueert de traditionele, exemplarische en genetische narratieven. Kritische narratieven zijn uitsluitend negatief gericht. Ze doen hun best bestaande beelden af te breken. Postmodernisten bijvoorbeeld hanteren vaak een kritisch narratief. Voorstellingen van de West-Europese geschiedenis als zou die de geschiedenis zijn van toenemende voortuitgang en emancipatie proberen zij af te breken door ze te ontmaskeren als een onderdrukkend 'groot verhaal' – een mythe. De hier opgesomde vier typen van historisch besef zijn volgens Rösen ook bruikbaar voor het geschiedenisonderwijs. Wie vaardiger wil worden in het vak geschiedenis moet volgens Rösen vaardiger worden in het vertellen van geschiedenisverhalen om op die manier grip te krijgen op de temporele dimensies van het leven. Narratieve competentie noemt hij dat. Leerlingen moeten vaardiger worden in het interpreteren van het verleden om op die manier het heden beter te begrijpen met het oog op de toekomst. Daarbij zijn elk van de bovenstaande narratieve typen volgens Rösen waardevol voor leerlingen. Tegelijkertijd is Rösen van mening dat het genetische narratief het uitgangspunt van geschiedenisonderwijs moet zijn. Dit type sluit het beste aan bij de wetenschappelijke praktijk en vertegenwoordigt een hogere orde van historisch denken dan het traditionele en exemplarische. Daarnaast is dit type het meest geschikt voor participatie in moderne, pluriforme samenlevingen omdat het openstaat voor verandering en tevens de historiciteit en daardoor de relativiteit van hedendaagse normen en waarden inziet.⁴

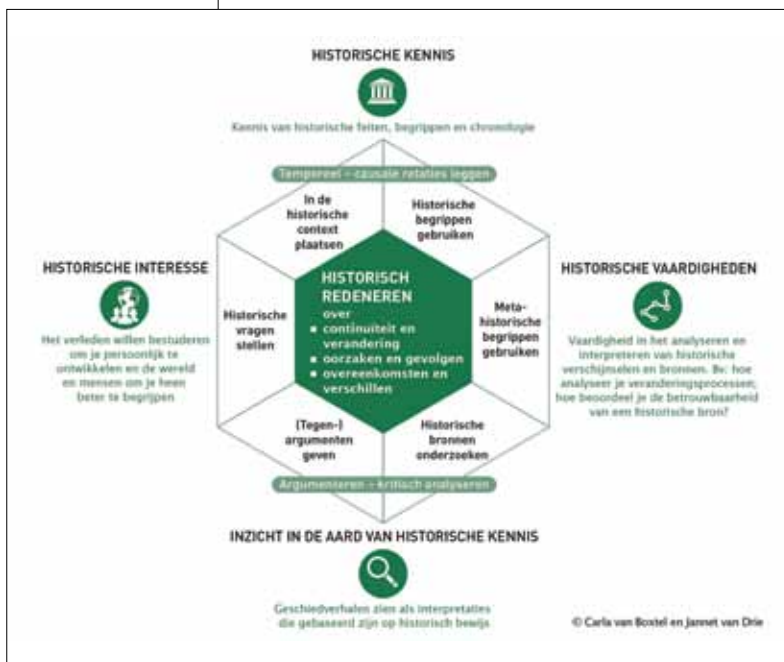

derwijs moet zijn. Dit type sluit het beste aan bij de wetenschappelijke praktijk en vertegenwoordigt een hogere orde van historisch denken dan het traditionele en exemplarische. Daarnaast is dit type het meest geschikt voor participatie in moderne, pluriforme samenlevingen omdat het openstaat voor verandering en tevens de historiciteit en daardoor de relativiteit van hedendaagse normen en waarden inziet.⁴

Historisch denken en redeneren

Het begrippenpaar historisch denken en redeneren bestaat uit twee onderdelen: historisch denken en historisch redeneren. Een veelgebruikt handboek op de lerarenopleiding is *Historisch denken. Basisboek voor de vakdocent*. Historisch denken wordt daarin als volgt omschreven: '[i]n plaats van aandacht voor eeuwige, onveranderlijke waarheden heeft historisch denken juist aandacht voor het steeds veranderende, steeds wisselende beeld van de tijd. Via periodisering wordt de geschiedenis ingedeeld in compartimenten met eigen specifieke kenmerken, waarbij de kenmerken van de ene tijd niet mogen worden verward met die van de andere tijd.'⁵ Historisch denken aldus geformuleerd lijkt dus sterk op wat Jörn Rösen verstaat onder genetisch historisch besef. Zo bezien is historisch denken niets anders dan een vorm van historisch besef. Historisch redeneren wordt vervolgens omschreven als de werkwijze van een historicus. Het zijn er vier: verzamelen, ordenen, verklaren en beeldvormen. Verzamelen gaat over bronnenonderzoek en bronnenkritiek. Ordenen over het onderscheiden van verandering en continuïteit, verklaren over het vaststellen van oorzaak-gevolgrelaties en beeldvormen is een wat onbestemde restcategorie waarin enkele theoretische inzichten worden aangeboden betreffende narrativisme, re-enactment, objectiviteit en waardevrijheid.⁶ Naast het boek *Historisch denken* wordt er op lerarenopleidingen vaak gebruikgemaakt van de theoretische en vakdidactische inzichten van

Figuur 1: Matrix historisch redeneren van Carla van Boxtel en Jannet van Drie.

Carla van Boxtel en Jannet van Drie. In een reeks artikelen geven zij weer wat zij verstaan onder historisch redeneren. Volgens hen is historisch redeneren datgene wat leerlingen doen wanneer zij geschiedenis leren en deze kennis toepassen, bijvoorbeeld in een historisch werkstuk. Het gaat daarbij om activiteiten als het stellen van historische vragen, het gebruiken van historische begrippen, het plaatsen van gegevens in een historische context, het gebruiken van metahistorische begrippen (structuurbegrippen), het onderzoeken van historische bronnen en het geven van argumenten.⁷ Het schema geeft al deze elementen overzichtelijk weer (zie figuur 1).

De onderwijspraktijk

Nu we de theorie hebben besproken kunnen we overgaan tot het tweede deel van dit artikel: wat kunnen we met deze inzichten in de lespraktijk? Hoe wordt er op lerarenopleidingen gewerkt met de begrippen historisch besef en historisch denken en redeneren? En hoe proberen studenten dat in praktijk te brengen? Aan de lerarenopleiding geschiedenis op de Fontys hogeschool te Tilburg is gepoogd het concept historisch besef te operationaliseren, vooral in de eerstegraads opleiding. Gijs van Gaans vertelt hoe hij vanwege een herziening van het curriculum van de lerarenopleiding geschiedenis naar Duitsland is gereden om Jörn Rüsen te vragen hoe historisch besef een rol kan spelen in het onderwijs. Uit dat overleg bij Rüsen thuis is gekomen dat de categorieën van historisch besef in het onderwijs als een taxonomie kan worden ingezet. 'De laatste fase, het genetisch historisch besef, is datgene waar je heen wilt met het onderwijs en het eerste is waar je vanaf wilt,' vertelt Van Gaans. 'In een geglobaliseerde, multiculturele samenleving kun je niet goed uit de voeten met het traditioneel en exemplarisch historisch besef. Genetisch historisch besef leidt tot een bruikbaarere omgang met het verleden, gelet op onze pluriforme samenleving.' Toch is het volgens Van Gaans nog niet zo eenvoudig om dat type historisch besef in het geschiedeniscurriculum op te nemen, omdat het 'zo'n hoog en complex doel is'. Bovendien, stelt hij, is dat historisch besef bijna niet te meten. Wel probeert Van Gaans in de masterfase de narratieve competentie van studenten aan te spreken door hen bestaande verhalen over secularisering te laten bekritisieren en hen uit te dagen na te denken welk narratief het meest geschikt is om kinderen voor te leggen zodat zij zich kunnen voorbereiden op een moderne, multiculturele samenleving.

Daarnaast is Van Gaans van mening dat een rigoureuze training in de vaardigheden die komen kijken bij het historisch redeneren bijdraagt aan historisch besef. Daarom wordt in het eerste jaar gewerkt met het boek *Historisch denken* en

maken studenten ook kennis met de inzichten van Van Boxtel en Van Drie. 'Historisch redeneren is een middel en historisch besef een doel en tegelijkertijd is dat middel [historisch redeneren, red.] ook een doel.'

Van Gaans geeft het voorbeeld van een bakker die de kneepjes van het vak leert en tegelijkertijd door de omgang met het brood in gaat zien wat brood voor mensen betekent. Studenten werken daarom in Tilburg veel met bronnenmateriaal dat door hen kritisch bekeken moet worden. 'En in veel colleges vanaf het tweede jaar staat een onderzoeksvraag centraal met als doel studenten te leren dat geschiedenisverhalen interpretaties zijn die gebaseerd zijn op historisch bewijs. En dat die verhalen meer of minder plausibel kunnen zijn.'

Krampachtige omgang

Net als Van Gaans is Heloïse Jonkers van mening dat historisch redeneren en historisch besef bij elkaar horen. 'Ik denk dat historisch redeneren uiteindelijk leidt tot historisch besef.' Toch is Jonkers minder overtuigd van het begrip historisch besef als onderwijsdoel op zichzelf. 'Ik vind dat er soms wat krampachtig met het begrip historisch besef wordt gewerkt. Bovendien, hoe ga je dat besef toetsen? Veel waardevoller vind ik de bijdrage van historisch redeneren aan het kritisch leren denken.'

Op de Hogeschool Rotterdam krijgen studenten een apart vak historisch denken en redeneren in het tweede jaar. Heloïse Jonkers geeft dat vak. Net als in Tilburg wordt het boek *Historisch denken* gebruikt om de theorie te bespreken. Studenten dienen het boek te lezen, maar Jonkers wil ook graag dat de studenten de theorie in de praktijk brengen. 'Ik laat studenten primaire bronnen zoeken en bij elk stukje theorie laat ik ze opdrachten voor leerlingen maken. Op die manier leren ze de theorie gelijk toe te passen. Dat vindt plaats in de eerste vier weken van het blok en dat wordt vervolgens afgesloten met een schriftelijk tentamen waarin de stof getoetst wordt. Vanaf week 5 laat ik studenten kennismaken met de matrix van Van Boxtel en Van Drie. Daarbij maken studenten ►

een eindopdracht waarbij ze leerlingenmateriaal maken bij elk onderdeel van de matrix.’
 Naast lerarenopleider in Rotterdam is Jonkers ook docent geschiedenis aan het Gymnasium Sorghvliet in Den Haag. Hoe probeert ze daar de theoretische inzichten van historisch denken en redeneren in de praktijk te brengen? Jonkers geeft toe dat ze niet altijd bewust bezig is met historisch redeneren, maar ze probeert in haar lessen wel veel met bronnen te werken waarmee ze het historisch redeneren oefent. En in de vijfde klas laat ze leerlingen werken met een praktische opdracht. ‘Leerlingen kiezen zelf een historisch boek uit waar ze vervolgens een mondeling tentamen over krijgen. Leerlingen worden niet alleen beoordeeld op het niveau van de kennis – welk historisch beeld schetst het boek – maar ook op het niveau van het historisch redeneren. Leerlingen moeten achterhalen op welke historische vraag het boek een antwoord geeft en welk structuurbegrip het beste bij het boek past.’

Minder zwart-wit

Ook Inge de Koning is erg overtuigd van de waarde van historisch redeneren voor het onderwijs. ‘Ik heb er zelf veel van geleerd en ben er minder zwart-wit door gaan denken.’ Zij heeft onlangs haar tweedegraads bevoegdheid gehaald en werkt in het vmbo. Zij heeft gemerkt dat geschiedenis door leerlingen vaak als een lastig vak en als een ‘dom leervak’ wordt ervaren. De theoretische kennis die zij heeft opgedaan aan de Hogeschool Rotterdam probeert zij in de praktijk te brengen door elke les een kennisleerdoel en een leerdoel gekoppeld aan historisch redeneren te formuleren. ‘Het vak geschiedenis wordt door het toepassen van historisch redeneren veel interessanter. Het gaat veel meer leven. Mijn klas wordt daardoor heel enthousiast over het vak geschiedenis.’
 Om het historisch redeneren te oefenen maakt De Koning veel leerlingenmateriaal. De Koning werkt bijvoorbeeld graag met inlevingsopdrachten. ‘In de meeste werkboeken komt het aspect historisch redeneren onvoldoende aan bod.’ Voor het onderwerp ‘de aanloop naar de Tweede Wereld-

oorlog’ maakte De Koning materiaal rondom de vraag waarom Duitsers in de jaren dertig op Hitler stemden. ‘Alle kinderen in de klas zeggen over Hitler: “Dat was een hele slechte man, dat de Duitsers dat niet zagen!” Daarom hebben wij een lessenserie gemaakt met verkiezingsposters – de propaganda van Hitler. De leerlingen kregen als opdracht mee de posters te analyseren zodat ze gaan begrijpen waarom Duitsers op Hitler stemden. We vertellen er dan wel bij dat het belangrijk is om te beseffen dat wij de afloop kennen, maar de Duitsers niet. Wij weten van de Holocaust, maar in de jaren dertig was daar nog geen sprake van.’ Met het begrip historisch besef werkt De Koning niet expliciet, hoewel het volgens haar wel een gevolg kan zijn van geschiedenisonderwijs. ‘Leerlingen leren genuanceerder denken. Wij hebben een taak om leerlingen maatschappelijk te vormen. Als leerlingen heel veel kennis hebben van het verleden wordt het ze wel duidelijker waar we vandaan komen en waarom we over dingen denken zoals we dat nu doen.’

Informatie beoordelen

Het nut van het historisch redeneren in het geschiedenisonderwijs is volgens De Koning vooral dat leerlingen kritisch leren denken. Door veel met bronnen te werken en de betrouwbaarheid van bronnen te analyseren, kunnen leerlingen beter informatie beoordelen. ‘Ik ben daar zelf ook vaardiger in geworden door mijn opleiding aan de hogeschool,’ aldus De Koning. ‘Kinderen moeten nog echt leren welke informatie ze kunnen vertrouwen en welke niet. Het is een vaardigheid die ze vandaag de dag goed kunnen gebruiken. Ze worden er echt slimmer van. Leerlingen worden overspoeld door informatie en nepnieuws. Zo kwam er laatst een leerling met een bericht op Facebook over een aanslag in Amerika. Medeleerlingen vroegen onmiddellijk: “Hoe weet je dat?” en “Waar heb je dat vandaan?”, “Dat moet je niet vertrouwen hoor!” In dat opzicht is historisch redeneren onderdeel van een algemene vorming en kritisch denken.’
 Uit deze kleine theoretische exercitie en navraag bij lerarenopleiders en docenten blijkt dat het nog niet zo makkelijk is om het concept historisch besef in praktijk te brengen, hoe mooi en interessant de theorie ook is. Historisch besef kan mogelijk wel als onderwijsdoel fungeren, maar de uitgangspunten blijken moeilijk in een curriculum ingebouwd te worden. Docenten geven weliswaar aan dat historisch redeneren uiteindelijk leidt tot historisch besef. Maar ze zijn ook van mening dat historisch besef moeilijk meetbaar en toetsbaar is. In dat opzicht vinden zij het concept historisch redeneren bruikbaar. Het is eenvoudiger in de lessen toe te passen en het draagt bij aan een algemene kritische vorming van studenten en leerlingen. ■

Bewoners van het rijk van Hades

In de Griekse mythen wordt de god Hades voorgesteld als heerser over de onderwereld. Maar sommige bewoners van zijn rijk zijn ouder en machtiger dan hij. En wat beangstigender is: hun invloed strekt zich uit tot in de bovenwereld.

De Griekse mythologie bestaat uit een bonte verzameling prachtige verhalen die ons een kijkje geven in de houding van de Grieken ten opzichte van hun godenwereld. En die ook vaak verklaringen proberen te geven voor zaken waar wij in de mensenwereld mee worstelen. In *Kleio* schenken we aandacht aan enkele van die verhalen in de serie *Griekse mythen*.

In een ver verleden verdeelden de drie Olympische broers Zeus, Poseidon en Hades de macht. Daarbij eigende Zeus zich de heerschappij over hemel en aarde toe, Poseidon werd heerser over het water en Hades kreeg de zeggenschap over de onderwereld. Deze volgorde weerspiegelt ook de status van de drie broers zoals die in de mythische verhalen naar voren komt. Want daarin staat Hades in de schaduw van zijn broers en treedt hij vooral op als personage in de verhalen rond andere mythische figuren. Die rol in de schaduw is enerzijds vreemd, anderzijds wel begrijpelijk. Vreemd omdat de Grieken zich er

zeer van bewust waren dat het de wezens uit de onderwereld zijn die vanaf de geboorte het lot van ons stervelingen bepalen. Maar ook begrijpelijk omdat wij stervelingen het spreken over de dood vaak voelen als het uitdagen van het noodlot. En lot en dood zijn juist in het denken van de oude Grieken nauw met elkaar verbonden.

De schikgodinnen

Het lot van elk levend wezen werd volgens de Grieken al bij de geboorte bepaald door de drie schikgodinnen, de Moirai (afgeleid van het Griekse 'moira' dat 'lotsbestemming' betekent). Deze drie vrouwen werden zelfs gevreesd door de onsterfelijke goden, omdat ook hun lot in de handen van deze triade lag. De Moirai woonden in het rijk van Hades, maar verbleven vaker in de bovenwereld waar zij elke baby op de zevende dag na de geboorte een bezoek brachten om zijn of haar lot vast te leggen. De drie hanteerden daarbij een vast ritueel. Klotho ('de spinster') spinde voor de pasgeborene de levensdraad, waarna Lachesis ('de door het lot verkregene') bepaalde wat er in de toekomst mee ging gebeuren door die te verweven met andere draden. Daarna was het de taak van Atropos ('de onveranderlijke') ►

Hans Vermeer is redacteur van *Kleio*.

Een aardewerken plaat waarop een scène is afgebeeld waarin de dode op een bed wordt gelegd voordat hij ter aarde besteld wordt. De figuren rechts zijn zo radeloos om de dood dat zij hun haren uittrekken. Binnen drie dagen zal de dode begraven worden en oversteken naar de onderwereld. Walters Art Museum, Verenigde Staten.

Standbeeld van Hades en Kerberos.
Bron: Heraklion Archaeological Museum.

– de meest gevreesde van de drie Moirai – om met haar schaar de levensdraad op een bepaalde lengte door te knippen waardoor zij het tijdstip van sterven bepaalde.

De machtige Moirai hadden in de onderwereld bondgenoten die een sterveling tijdens zijn leven liever niet tegenkwam. Het meest gevreesd waren de Erinyen of wraakgodinnen, in het dagelijkse leven eufemistisch aangeduid met de benaming De Welgezinden. Zij werden afgebeeld met slangenhaar, brandende fakkels en zweepen met weerhaken. Net als de Moirai was dit een vrouwelijke triade bestaande uit Alecto ('de onverzoenlijke'), Megaera ('de afkeurende') en Tisiphone ('de straffende'). Zij waren ouder dan de goden en bewaakten in de onderwereld de Tartaros, het gedeelte dat christenen als 'de hel' zouden omschrijven. Maar in de bovenwereld achtervolgden zij de mensen die zich hadden bezondigd aan de meest verderfelijke daad die de oude Grieken kenden: het doden van een familielid,

'De machtige Moirai hadden in de onderwereld bondgenoten die een sterveling tijdens zijn leven liever niet tegenkwam'

vriend of gast. De Erinyen achtervolgden de dader onophoudelijk tijdens waken én slaap, en dreven het slachtoffer ten slotte tot waanzin.

Naast de Erinyen konden de Moirai ook de Keres oproepen, het angstbeeld van de krijgers op het slagveld. De Keres waren vrouwelijke doodsgestelen, gekleed in bebloede kleding, die na een veldslag bij duizenden het slagveld op konden worden gestuurd om daar de doden en gewonden te bestormen, hun bloed te drinken en de ziel uit het lichaam te scheuren. Deze Keres zouden ook waargenomen worden in gebieden waar een besmettelijke ziekte heerste.

Entreegeld voor de onderwereld

Als het einde van de levensdraad bereikt was en iemand stierf, diende de familie de dode gereed te maken voor zijn of haar reis naar de onderwereld. De dode werd gewassen en geolied en onder de tong werd een obool gelegd, het entreegeld voor de onderwereld. Op de derde dag na de dood werd de gestorvene voor zonsopkomst begraven. De overledene werd opgewacht door de god Hermes die hem in zijn rol van *psychopompos* ('zielenbegeleider') begeleidde op zijn reis naar de onderwereld. Over de situering van de onderwereld varieerden de meningen. Zo zou de onderwereld volgens Hesiodos ook werkelijk onder de bovenwereld liggen, en wel zo diep dat een bronzen aambeeld er tien dagen en nachten over zou doen om van de bovenwereld naar de onderwereld te vallen. Vanuit deze opvatting is het te begrijpen dat nabestaanden bij het graf van hun geliefde pijpen in de grond sloegen om drank-

offers aan te kunnen bieden. Een andere opvatting ging ervan uit dat de ingang van de onderwereld te vinden was in een werkelijk bestaande grote zeegrot, de Glyfada-grot.

Aangekomen bij de Styx, de grensrivier tussen boven- en onderwereld, droeg Hermes de dode over aan Charon de veerman, en dan volgde een angstig moment. Want aan hem moest de obool overhandigd worden, waarvan je alleen maar kon hopen dat je familie daar aan had gedacht. Bleek dat namelijk niet zo te zijn, dan bleef je een van de dolende geesten tussen boven- en onderwereld.

Na inning van de obool zette Charon de dode over, waar hij het rijk van Hades binnenstapte. Daar ving hij misschien nog net een glimp op van de driekopige hond Kerberos (Latijn: Cerberus), de bewaker van de onderwereld die er zorg voor droeg dat geen enkele geest uit het rijk ontsnapte of zonder toestemming of betaling probeerde binnen te dringen.

De rechters

Aan de overzijde van de Styx werd de dode opgewacht door de Drie Rechters. Bij leven waren dit machtige en bovenal rechtvaardige koningen, die na hun dood als beloning de daden van andere doden mochten wegen om ze vervolgens in te delen in een van de drie afdelingen van de onderwereld. Daarbij had Minos (voorheen koning van Kreta en bekend

van het labyrint en de Minotaurus) als machtigste rechter altijd het laatste woord, zoals hij ook degene was die oordeelde over de plaatsing van alle moeilijke gevallen.

Bij de indeling van de doden dringt zich de vergelijking met de christelijke visie op. Was de weegschaal van goede en slechte daden van de gestorvene in evenwicht dan werd hij naar de Asphodelvelden verwezen (asphodelbloemen vormden het voedsel van de doden), de afdeling die binnen de christelijke leer vaag te vergelijken is met het vagevuur. Dit was een grijs en mistig gebied waar de geesten van de overledenen eeuwig rondzwierven als vlermuizen zonder met elkaar te kunnen praten.

Gaven de goede daden de doorslag, dan mocht de dode zich opmaken voor een verblijf in de Elyse velden (in de christelijke context de hemel). Volgens Homerus lag dit gebied aan de rand van de wereld waar het altijd zonnig was en waar de doden een vredig leven konden leiden. Gaven de slechte daden de doorslag dan werd de dode verwezen naar de Tartaros (de hel), waar zij veroordeeld waren tot eeuwige kwellingen. Deze zwaarste afdeling werd bewaakt door de eerder genoemde wraakgodinnen die er genoeg in schepten om er hun gevangenen te pijnigen op die momenten dat ze in de bovenwereld geen slachtoffers achtervolgden.

Binnen de context van lotsbestemming en beoordeling na de dood is nog een interessante vergelijking te maken tussen de oude Griekse wereld en de latere christelijke wereld, namelijk rondom het vraagstuk van de predestinatie. Ongetwijfeld zullen de oude Grieken de tegenstrijdigheid hebben herkend in de rollen van de Moirai en Drie Rechters. Want hoe zijn die rollen met elkaar te rijmen? Als de Moirai het lot van elk levend wezen al bij de geboorte vastleggen, wat is dan nog de functie van een rechterlijk oordeel? Waar moeten de Drie Rechters hun oordeel op baseren als de vrije wil bij voorbaat door de Moirai is afgenomen? In hoeverre kun je dan als mens nog ergens schuld aan hebben? En als zelfs het lot van de goden wordt bepaald door de Moirai, aan wie of wat ontlene deze Moirai dan hun macht?

Het goddelijke paar

Waarschijnlijk zou een gestorvene gedurende zijn eeuwige verblijf nooit een glimp opvangen van de heersers over dit rijk: Hades en zijn metgezellin Persephone, een paar dat het beste omschreven kan worden als *the beauty and the beast*.

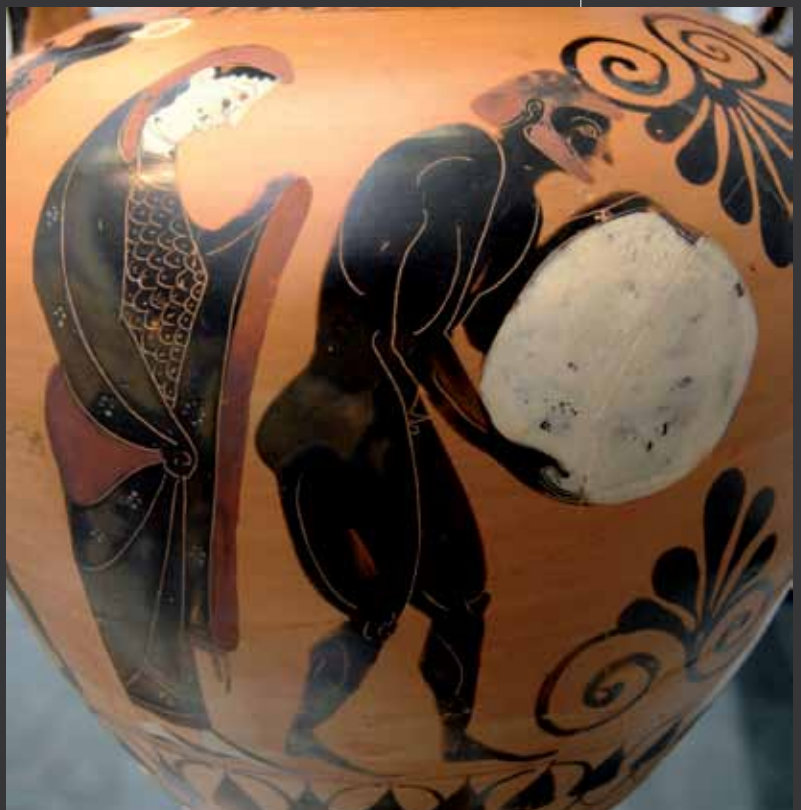
Hades werd enerzijds beschouwd als een rechtvaardige heerser, minder wispelturig dan Zeus en niet iemand die eropuit was om zijn onderdanen te pijnigen. Anderzijds was hij ook een rechtlijnige heerser die zich strikt hield aan de stelregel dat iedereen die ooit zijn rijk betrad, daar eeuwig moest blijven. Daarop kennen de mythen maar enkele uitzonderingen, met als belangrijkste... zijn levenspartner Persephone.

Zij werd namelijk door Hades uit de bovenwereld ontvoerd. Het verhaal gaat dat haar moeder Demeter, de godin van de landbouw, daar zo erg om treurde dat ze zich niet meer bekommerde om de aarde, waardoor hongersnood dreigde. Door bemiddeling van Zeus stemde Hades erin toe dat Persephone jaarlijks haar moeder een half jaar mocht bezoeken. Deze periode zou de bovenwereld herkennen als lente en zomer. Het andere halve jaar bracht ze dan door bij Hades, de periode die de bovenwereld de winter bracht.

Een ander bekend voorbeeld van een persoon die de reis naar de onderwereld kon navertellen in de bovenwereld was Orpheus. Hij betrad de onderwereld om daar zijn overleden geliefde Eurydice terug te halen. Zijn muziek ontroerde het goddelijke paar zo dat Orpheus toestemming kreeg om haar weer mee terug te nemen, op voorwaarde dat hij haar gedurende de hele terugweg niet zou aankijken. Door twijfel overmand deed hij dat wel, met de noodlottige afloop als gevolg. Pas na zijn dood werd Orpheus weer met zijn geliefde verenigd.

Hades verscheen zelden in de bovenwereld en was daarvan behoorlijk vervreemd. De enige berichten die hij uit dat deel van de wereld kreeg, waren de verwensingen en smeekbeden van nabestaanden die uit woede of verdriet hard op de grond sloegen bij de graven van geliefden. Hij zal zich er weinig van hebben aangetrokken, in de wetenschap dat hij ook hen ooit zou mogen begroeten als bewoners van zijn rijk. ■

Persephone bezoekt Sisyphos in de onderwereld. Attische zwartfigurige amfoor, ca. 530 v.Chr., Staatliche Antikensammlungen, München.

Op vgnkleio.nl vindt u verschillende websites ter verdieping bij dit artikel.

Ongemakkelijk lachen om de dictator

The death of Stalin geeft goed beeld van totalitaire staat

Een komedie over de dood van Stalin, een dictator die miljoenen doden op zijn geweten heeft, kan dat zomaar? De film is in Rusland omstreden. Dit maakt de film eigenlijk alleen maar interessanter. Wat maakt dat de film in hedendaags Rusland als beledigend wordt ervaren? En is de film een juiste weergave van de werkelijkheid?

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

In Rusland was *The death of Stalin* al goedgekeurd, maar na een vertoning in de Doema is de film alsnog verboden. 'Een westers plan om Rusland te destabiliseren,' noemde een hoge adviseur van het Russische ministerie van Cultuur de film. Daarom was het nodig om een 'morele grens' te trekken.¹ De politie viel de bioscopen binnen om dit te regelen. De film begint met een concert dat uitgezonden wordt door Radio Moskou. Stalin belt tijdens de uitzending met de producent, omdat hij een opname wil hebben. Na afloop van het concert blijkt echter dat het niet opgenomen is. Er is meteen paniek, want wat Stalin vraagt, kun je niet weigeren. De eerste concertbezoekers zijn de zaal al uitgelopen. Wat nu? De producent laat de deuren sluiten en zorgt dat de mensen worden tegengehouden. De lege plekken zijn niet goed voor de akoestiek en dat zou te horen zijn op de opname. Daarom wordt besloten om willekeurige voorbijgangers te verplichten het concert bij te wonen. Dan dient zich een volgend probleem aan: de dirigent is flauwgevallen. Onmiddellijk wordt een andere dirigent van zijn bed gelicht. Gekleed in slechts zijn pyjama met daaroverheen zijn badjas dirigeert hij vervolgens het stuk. De plaat wordt opgehaald door twee mannen die de tijd noteren,

zodat het duidelijk is dat zij niet voor de vertraging hebben gezorgd.

Ondertussen is de entourage rondom Stalin aan het dineren. Dodenlijsten worden ondertekend en later kijkt men naar een western. Grappig bedoelde opmerkingen gaan over en weer, maar het is duidelijk dat de heren erop letten niets te zeggen dat verkeerd opgevat kan worden. Als Chroesjtsjov thuiskomt, laat hij zijn vrouw zelfs opschrijven wat hij precies gezegd heeft en waar Stalin om heeft moeten lachen. Deze scènes zetten in feite onmiddellijk de toon. De spanning waar de mensen in leven tijdens dit regime is zichtbaar en voelbaar, maar toch moet je lachen om de getoonde gebeurtenissen.

Als Stalin de plaat heeft gekregen gaat hij alleen op zijn kamer naar het muziekstuk luisteren. Er staan twee lijfwachten voor de deur als ze een harde plof horen. 'Moeten we niet gaan kijken?' vraagt de ene. 'Wil je dood of zo?' reageert de ander. Ze gaan dus niet kijken wat er aan de hand is, want Stalin had gezegd dat hij met rust gelaten wilde worden. Pas de volgende ochtend wordt Stalin gevonden. Hij ligt op de grond in zijn eigen urine. Er moet een arts bijkomen, maar waar haal je een dokter vandaan als praktisch alle dokters naar de Goelag zijn gestuurd? Er wordt dan maar een gepensioneerd dokter van straat geplukt die Stalin moet behandelen.

¹ Uit Bor Beekman, 'The Death of Stalin is Monthy Pythonesk maar blijft dicht bij de historische werkelijkheid', in: *de Volkskrant*, 2 mei 2018.

Machtsstrijd

Terwijl Stalin nog niet eens is overleden, ontspint zich een strijd om de macht tussen Nikita Chroesjtsjov, Lavrenti Beria, Georgi Malenkov en Vjatsjeslav Molotov. De heren proberen elkaar steeds af te troeven om zo de macht naar zich toe te trekken. Als ze het lichaam van Stalin optillen merkt een van hen op dat 'hij wel zwaar is'. Als de anderen daarvan opkijken, voegt hij eraan toe: 'Dat is een compliment. Goud is ook zwaar.' De enige die zich echt om het lot van Stalin bekommeren zijn dochter Svetlana en zoon Vasili die snel ter plaatse zijn gekomen nadat zij het nieuws over hun vader hebben gehoord.

The death of Stalin

106 minuten

Regie: Armando Iannucci

Met: Steve Buscemi als Chroesjtsjov, Jeffrey Tambor als Malenkov, Simon Russell Beale als Beria e.a.

Als Stalin toch overleden blijkt te zijn aan de gevolgen van de beroerte die hij heeft gehad, wordt Malenkov naar voren geschoven als opvolger. De strijd om de macht is echter nog niet ten einde. Zo is Molotov ontzettend trouw aan de partij en blijkt hij zelfs bereid te zijn om zijn eigen vrouw te verraden. Beria, het hoofd van de geheime dienst is sluw en probeert eventueel via anderen zoveel mogelijk invloed te krijgen. Chroesjtsjov probeert redelijk te blijven, maar kan hard optreden als het moet. Het zijn met name deze laatste twee heren die het tegen elkaar opnemen. Chroesjtsjov trekt bijvoorbeeld gewoon zijn pak aan over zijn pyjama, omdat hij als eerste wil arriveren bij Stalin wanneer hij hoort dat er iets aan de hand is. Zelfs rond de lijkbaar proberen ze elkaar te slim af te zijn. Het is natuurlijk al bekend wie de nieuwe leider van de Sovjet-Unie wordt, maar de film is toch boeiend tot het einde.

Werkelijkheid

De film geeft een beeld van de Russische samenleving in de tijd van Stalin en vlak daarna. Gewone burgers kunnen niet vrijuit spreken, iedereen kan zomaar opgehaald worden om afgevoerd te worden richting een strafkamp en mensen worden geëxe-

cuteerd. De nadruk ligt in de film wel op de machtsstrijd en niet op deze afschuwelijke kanten van de dictatuur.

Sommige zaken ogen wat knullig, maar het verhaal volgt aardig de loop van de geschiedenis.

Regisseur Armando Iannucci heeft in interviews aangegeven dat de film op feiten is gebaseerd en dat hij juist bepaalde zaken heeft afgezwakt om de film geloofwaardig te houden. Iannucci geeft als voorbeeld dat in de film de dirigent flauw is gevallen en daarom vervangen moet worden. Dit komt overeen met de werkelijkheid, maar de persoon die hem zou vervangen was te dronken om te kunnen dirigeren waardoor deze vervanger ook vervangen moest worden. Dit is weggelaten omdat de regisseur dacht dat de kijkers dat te vergezocht zouden vinden.²

De film is lachwekkend, maar terwijl je lacht voel je soms wel wat ongemak. Het gaat immers om een dictator die miljoenen mensen heeft vermoord. Dit is een mooi beginpunt voor een discussie met de klas. Ook kan ingegaan worden op de vraag wat maakt dat de film door de Russische overheid als beledigend wordt ervaren. Verder zijn diverse scènes van de film goed te gebruiken om leerlingen te laten zien wat voor soort samenleving de Sovjet-Unie was. Zo kan de film prima dienen als instap bij een les over de werking van een totalitaire staat. Ook als u de film niet kunt gebruiken voor uw lessen, is het aan te raden om hem te bekijken, want het is een goed uitgevoerde politieke satire. ■

² Interview Armando Iannucci over *The Death of Stalin*, door Rick de Gier, 1 mei 2018, website VPRO Cinema.

Bruikbare scènes

De volgende scènes geven een beeld van de Russische samenleving onder Stalin en vlak na zijn dood:

- Het concert dat van Stalin opgenomen moet worden.
- Het diner met Stalin en zijn entourage.
- Stalin krijgt een beroerte en valt op de grond. Zijn lijfwachten staan buiten en doen niets. Vervolgens is er geen dokter te krijgen, want vrijwel alle dokters zitten in een strafkamp.
- Na de dood van Stalin wordt tijdens een vergadering besloten hoe de macht voorlopig verdeeld wordt.

Strijd om een heidens standbeeld

Het Victoria-altaar in de Romeinse senaat

In de vierde eeuw na Christus ontstond een strijd over het symbool dat Rome groot had gemaakt. Het altaar van Victoria, personificatie van de overwinning. Christenen en traditionalisten bestreden elkaar fel, op zoek naar de gunst van de keizer.

Bart den Uyl is
redacteur van Kleio.

Le Triomphe de 1810,
door Jean-Pierre
Cortot. Napoleon
Bonaparte wordt ge-
kroond door Victoria.
Foto: Jebulon.

1 Lançon, B., *Rome in late antiquity. Everyday life and urban change, ad 312-609* (Edinburgh 2000), 93.

2 Pohlsander, P.H., 'Victory: The story of a statue', *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 18 (1969), 588-597, aldaar 589.

3 J.R. Curran, *Pagan city and Christian capital. Rome in the fourth century* (Oxford 2000), 191.

4 Alle citaten van Symmachus en Ambrosius komen uit de Engelse vertaling van: J.H.W.G. Liebeschuetz, *Ambrose of Milan. Political letters and speeches* (Liverpool 2005), 71-94.

5 F.G. Naerebout, H.W. Singor, *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Amsterdam 2004), 323.

6 Liebeschuetz, *Ambrose of Milan*, 72.

7 Pohlsander, 'Victory: The story of a statue', 594.

Niet lang na zijn overwinning in de Slag bij de Milvische brug in 312 n.Chr. werd Constantijn de Grote de onbetwiste keizer van het West-Romeinse Rijk. Tijdens zijn regeerperiode werd een definitief einde gemaakt aan de christenvervolgingen die onder sommige van zijn voorgangers hadden plaatsgevonden. Het was ook het begin van een nieuw tijdperk. Eén waarin christelijke keizers trachtten de traditionele Romeinse godsdiensten te ontmantelen. Tussen traditionalisten en christenen ontstond een conflict over de oude godsdiensten dat zich in de vierde eeuw onder andere toespitte op het Victoria-altaar. Dit altaar stond bijna vier eeuwen in de Romeinse senaat.

Victoria werd verbeeld als een gevleugelde vrouw met een klein altaar aan haar voeten. De eerste Romeinse keizer, Augustus, liet het beeld na zijn overwinning bij Actium in 31 n.Chr. in de senaat plaatsen. Bijna vier eeuwen lang zwoeren senatoren voor het altaar hun loyaliteit aan nieuwe keizers en elke drie jaar spraken zij daar hun wens uit voor het welzijn van de keizer en het Rijk.¹ Het altaar had daarmee, zowel fysiek als politiek-cultureel, een centrale plaats in de senaat.

Hoewel Victoria oorspronkelijk geen inheemse god was, werd de cultus al vroeg gelatiniseerd. Uit een beschrijving van de Romeinse historicus Livius valt op te maken dat een tempel voor Victoria al rond 294 v.Chr. in Rome bestond. Het standbeeld van Victoria zou op bevel van koning Pyrrhus van Epirus in Tarentum zijn opgericht ter viering van de overwinning op de Romeinen bij Hercalea in 280 v.Chr. Later zou het standbeeld door de Romeinen uit Tarentum zijn meegenomen, maar wanneer is onduidelijk.² De geschiedenis van het altaar symboliseerde daarmee in meerdere opzichten de onoverwinnelijke macht van Rome.

Onder druk

Met de komst van christelijke keizers kwamen oude tradities echter onder druk te staan. Bij zijn bezoek aan Rome in 357 n.Chr. liet de christelijke keizer Constantius II, zoon van Constantijn de Grote, het Victoria-altaar verwijderen. Gezien zijn eerdere verbod op religieuze offers werd het

ongepast gevonden om te spreken in de senaat waar het Victoria-altaar een religieus middelpunt was.³ Kort na zijn vertrek uit de stad werd het altaar echter weer door de senatoren teruggeplaatst. Enige tijd werd het Victoria-altaar ongemoeid gelaten, maar keizer Gratianus liet het altaar in 382 opnieuw verwijderen. Dit zorgde voor protest onder een groot deel van de senatorale aristocratie van Rome. Een delegatie onder leiding van senator Quintus Aurelius Symmachus ging naar het keizerlijke hof om te pleiten voor herstel van het altaar, maar een audiëntie werd afgewezen. Na de dood van Gratianus een jaar later probeerde de delegatie het opnieuw bij zijn opvolger Valentinianus II.

Symmachus was aan het einde van de vierde eeuw de voorman van het traditionele deel van de senaat en prefect van Rome. In een brief aan de keizer (*Relatio III*) bracht Symmachus zijn argumenten naar voren. Volgens hem hadden de oude culten hun effectiviteit bewezen door de voorspoed van Rome in de vorige eeuwen. Roma,

de personificatie van Rome werd door hem opgevoerd als zou zij de keizer persoonlijk aanspreken: ‘Laat mij leven volgens mijn voorouderlijke ceremonies, want ik berouw hen niet. [...] Deze offers verdreven Hannibal van mijn muren, en de Senones van het Capitolijs.’⁴

Volgens Symmachus hadden de traditionele rituelen de goden bewogen de stad te beschermen tegen het kwaad van buiten en, zo vervolgde hij, de meerderheid van de vroegere keizers had dit begrepen. In zijn *Relatio* verwees hij meerdere keren naar de vader van de keizer, Valentinianus I, die een tolerante godsdienstpolitiek had gevoerd. Door zijn vele verwijzingen naar de religieuze tradities van de voorouders sloot Symmachus zich aan bij de Romeinse conservatieve cultuur, een troef die de christelijke kerk niet bezat. Bovendien biedt Symmachus de keizer een staatsrechtelijk punt: ‘Waar moeten we zweren uw wetten en decreten te observeren? Welke religieuze sancties zal een oneerlijke geest ervan weerhouden te liegen? [...] Dat altaar versterkt de goede trouw van elk individu, en niets draagt meer bij aan de autoriteit van onze beslissing, dan dat ons huis tot beslissingen komt, als ware het onder ede.’ Het Victoria-altaar was in haar lange bestaan een onderdeel geworden van de Romeinse politieke en staatsrechtelijke cultuur, een gegeven waar ook christelijke gezagsdragers rekening mee moesten houden.

‘Bijna vier eeuwen lang zwoeren senatoren voor het altaar hun loyaliteit aan nieuwe keizers’

Na deze woorden komt Symmachus in zijn brief op het meest kritieke argument. Het verwijderde altaar zou een verstoring van de *pax deorum* (goddelijke vrede) betekenen. Als de juiste rituelen niet werden uitgevoerd zou dit de woede van de goden oproepen.⁵ ‘Wie is er op zulke goede voet met de barbaren dat ze het Victoria-altaar niet nodig hebben?’ vroeg hij zich in de *Relatio* af. Hij was beducht voor de toekomst, omdat het verwijderen van een altaar van Victoria traditioneel een voorteken was voor een aankomende nederlaag.⁶ Tekenen dat de goden het verwijderen van het altaar wreekten, waren volgens Symmachus duidelijk te zien. Een wijdverspreide hongersnood trof het Rijk in 383, een jaar nadat keizer Gratianus het Victoria-altaar had laten verwijderen. Symmachus liet zich wijselijk niet uit over de vraag of de moord op Gratianus (de broer van de keizer) en de rebelle van generaal Maximianus in datzelfde jaar ook de wraak van de goden betrof.⁷ Daarbij wist Symmachus op handige wijze de geloofsovertuiging van de keizer buiten de *Relatio* te houden door te pleiten voor religieuze tolerantie. ▶

De Siegessäule (overwinningsszuil), monument in Berlijn met een bronzen beeltenis van Victoria.

Bisschop Ambrosius van Milaan verbiedt keizer Theodosius de toegang tot de kathedraal van Milaan als straf voor het bloedbad bij Thessaloniki in 390. Schilderij door Antoon van Dyck (1619-1620).

Uiteindelijk is de vrees voor de goden misschien wel het krachtigste argument van Symmachus. Rome bevond zich in moeilijke en onzekere tijden, velen zagen de toekomst niet graag zonder de voorouderlijke goden tegemoet. Symmachus had echter rekening te houden met een machtige tegenstander. Een fanatieke verdediger van het jonge christendom, die dichter bij het oor van de keizer stond dan Symmachus lief was.

Ambrosius

Pleitbezorger van de christelijke zaak was de kerkvader en bisschop Ambrosius van Milaan (339-397). Ambrosius had grote invloed op het religieuze beleid van het Romeinse Rijk. Hij gebruikte zijn religieuze en politieke invloed om de traditionalisten te beteugelen. Onder keizer Constantius II en zijn opvolgers werden maatregelen genomen tegen de traditionele religie, maar de stad Rome werd lange tijd een uitzonderingspositie gegund.⁸ Totdat keizer Gratianus tussen 379 en 382 nieuwe maatregelen nam: het Victoria-altaar werd verwijderd, de titel van *pontifex maximus* afgewezen en de financiering van publieke traditionele ritens opgeschort. Dankzij de invloed van Ambrosius.⁹

‘Binnen een aantal maanden na het intreden van Ambrosius werd de vroegere politiek van religieuze tolerantie verworpen’

In 378 was de zestien jaar jonge Gratianus op verzoek van de keizer, zijn oom Valens, naar het Donau-front gemarcheerd in een poging de Gotische invasies te stoppen. Om zich te wapenen in de theologische discussies aan het hof van zijn oom had Gratianus zich laten bijstaan door Ambrosius. Diens invloed aan het hof steeg nadat Valens was gesneuveld en Gratianus de nieuwe keizer werd. Binnen een aantal maanden na het intreden van Ambrosius werd de vroegere politiek van religieuze tolerantie verworpen.¹⁰ In 382 verzocht de eerste senatorale delegatie onder leiding van Symmachus een audiëntie met de keizer in een poging het Victoria-altaar te restaureren. Ambrosius wist toen nog de audiëntie te blokkeren, de delegatie van Symmachus moest onverrichter zake vertrekken.

In werd Gratianus vermoord en zijn dertienjarige halfbroer Valentinianus II tot keizer benoemd, wat nieuwe mogelijkheden voor de traditionalisten opende. De positie van deze senaatsleden leek sterk. Vooraanstaande leden bekleedden hoge posities in de politiek, onder wie Symmachus zelf. Iustina, de moeder en regentes van de keizer, had als christelijke ariiaan en politieke tegenstander een grondige hekel aan Ambrosius.¹¹

Ambrosius reageerde snel toen hij vernam van de tweede poging van de senatorale delegatie. Hij schreef een eerste brief aan de keizer (*Epistula* 72) voordat de *Relatio* aan de keizer was aangeboden. Uit de brief van Ambrosius blijkt overigens dat hij al een goed idee had van de inhoud van de *Relatio*. In de brief dreigde Ambrosius de keizer te excommuniceren mocht hij ingaan op de wensen van de delegatie: ‘Het zal u vrij staan om naar de kerk te gaan, maar daar zal u geen bisschop vinden, of een die u weerstand zal bieden.’

Weerwoord

In een nieuwe brief van Ambrosius werd de politieke functie van het Victoria-altaar door de bisschop afgewezen. Christelijke senatoren zouden heiligschennis plegen als ze de eed voor het Victoria-altaar aflegden. Ook staatsrechtelijk was het altaar niets meer waard. Keizer Constantius II had het altaar laten verwijderen en de restauratie van het altaar had volgens Ambrosius daarmee zonder keizerlijke goedkeuring plaatsgevonden.¹²

Ambrosius kon zich beroepen op de maatregelen van eerdere keizers. Zo was ruim zestig jaar eerder, in 318, het gebruik van *magica artes* (magische kunsten) verboden als ze gericht waren tegen personen. Traditionele culten werden gedurende de vierde eeuw geclassificeerd als zijnde *superstitio* (bijgeloof). Keizer Gratianus had bepaald dat heidense priesters niet langer meer werden betaald uit de staatskas, waarmee de traditionele goden de facto een privéaangelegenheid waren geworden, die niks te zoeken hadden in de Romeinse senaat.

Tegenover de verwijzingen naar het verleden van Rome, met haar voorouderlijke religieuze tradities bracht Ambrosius een vooruitgangsgeloof naar voren: ‘Maar Symmachus zegt: “De cultus van onze voorhouders moet behouden blijven.”’

⁸ Pohlsander, ‘Victory: The story of a statue’, 594.

⁹ Ibidem, 205.

¹⁰ D. Jones, ‘The altar of Victory. A Roman episode’, *History Today* 4 (april 1970), 255-262, aldaar 259.

¹¹ Jones, ‘The altar of Victory. A Roman episode’, 260.

¹² Beard, M., North, J., en Price, S., *Religions of Rome. Volume I: A history* (Cambridge 1998), 372.

Hoe zit het met het feit dat sinds die dagen, alle zaken zijn verbeterd? Bovendien, zo argumenteerde hij, als de religieuze praktijken van Rome zo bevredigend waren, waarom heeft Rome dan nieuwe buitenlandse goden geadopteerd? Daarbij verwees Ambrosius onder andere naar de gelatiniseerde godin Cybele.

Net als Symmachus liet Ambrosius de stad Rome spreken, maar waar zij in de versie van Symmachus vroeg om haar voorouderlijke rituelen te behouden, liet Ambrosius haar afvragen waarom ze elke dag werd beklad 'met het nutteloze bloed van onschuldige kuddedieren'. Hiermee probeerde de bisschop het belang van deze tradities te ondermijnen. Immers, het Victoria-altaar had een groot gedeelte van haar gezag te danken aan het belang van traditie.

Symmachus' sterkste argument speelde in op de vrees voor de goden, die zich zouden wreken als de juiste rituelen niet werden uitgevoerd. Hij verwees daarbij naar de hongersnood die het Rijk dat jaar teisterde. Het argument werd door Ambrosius vakkundig om zeep geholpen. De hongersnood had slechts bepaalde delen van het Rijk geraakt en de oogst was in andere delen van het Rijk juist zeer goed geweest. Bovendien, als de goden zo boos waren, waarom hadden zij het daaropvolgende jaar geen hongersnood gebracht? De slechte oogst was simpelweg het gevolg van de natuurlijke omstandigheden. 'Wie is zo onbekend met menselijke aangelegenheden dat de jaarlijkse veranderingen in het klimaat hem verrast?' schreef Ambrosius.

Symmachus had zich in zijn *Relatio* beroepen op de macht van de godin Victoria, wier hulp nodig was tegen de oprukkende barbaren. Het gaf Ambrosius de kans om te onderstrepen dat overwinningen geen goddelijke macht waren, maar een gift van God. 'Overwinning wordt geschonken, het heerst niet. Het wordt behaald door legioenen, niet door de effectiviteit van een sekte.' Bovendien, was het niet vreemd dat de goden Rome beschermden tegen generaal Hannibal, terwijl hij diezelfde goden aanbad?

Excommunicatie

Het 'debat' tussen Symmachus en Ambrosius geeft ons inzicht in de argumenten waarmee de traditionele godsdiensten werden verdedigd en aangevallen. Uiteindelijk was dit debat echter van ondergeschikt belang voor de toekomst van het Victoria-altaar. De beslissing hierover werd niet door de kracht van argumenten, maar door politieke macht beslist. Ambrosius wist met zijn invloed en dreigementen van excommunicatie de jonge keizer onder druk te zetten. De politieke macht en connecties van de traditionalisten viel daarbij in het niet. Valentinianus II ging dan ook niet in op de eisen van Symmachus. Toch werd het Victoria-altaar nog tijdelijk teruggeplaatst.

Keizer Eugenius werd op de troon gezet door de Frankische generaal Arbogast, die in opstand was gekomen. Om steun te krijgen bij de Romeinse aristocratie had de keizer toestemming gegeven om het Victoria-altaar te retourneren. De opstand werd echter na korte tijd neergeslagen door Theodosius I, de machtige keizer van het Oosten. Ook deze keizer was binnen de invloedssfeer van Ambrosius gekomen. Nadat Theodosius eerder een bloedbad had aangericht onder de burgers van Thessaloniki was hij door de kerk in de ban gedaan. Theodosius werd gedwongen formele boetedoening te doen in de kerk van Ambrosius en de vernedering werd gevolgd door vergaande anti-heidense maatregelen.¹³

Na de rebellie van Eugenius werd het Victoria-altaar verwijderd door Theodosius. Het uiteindelijke lot van het Victoria-altaar is onduidelijk. Mogelijk is het altaar tijdens de plundering van Rome in 410 ten onder gegaan.¹⁴

Victoria zelf echter, als symbool van de overwinning, is nooit echt weggeweest. Nu nog kroont ze Napoleon op de Arc de Triomphe in Parijs en in Berlijn draagt ze de olijfkranen op de Brandenburger Tor. En misschien bevindt ze zich ook wel aan uw voeten, of die van uw leerlingen, onder haar Griekse naam Nike. ■

¹³ Jones, 'The altar of Victory. A Roman episode', 262.

¹⁴ J.J. Sheridan, 'The altar of Victory. Paganism's last battle', *Antiquité classique* 35 (1966), 186-206.

Beeld van Victoria op de Brandenburger Tor in Berlijn.

Literatuur

Beard, M., North, J., Price, S., *Religions of Rome. Volume I: A history* (Cambridge 1998).

Curran, J.R., *Pagan city and Christian capital. Rome in the fourth century* (Oxford 2000).

Jones, D., 'The altar of Victory. A Roman episode', *History Today* 4 (april 1970), 255-262.

Lançon, B., *Rome in late antiquity. Everyday life and urban change, ad 312-609* (Edinburgh 2000).

Liebeschuetz, J.H.W.G., *Ambrose of Milan. Political letters and speeches* (Liverpool 2005).

Naerebout, F.G., Singor, H.W., *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Amsterdam 2004).

Pohlsander, P.H., 'Victory: The story of a statue', *Historia: Zeitschrift für alte geschichte* 18 (1969), 588-597.

Sheridan, J.J., 'The altar of Victory. Paganism's last battle', *Antiquité classique* 35 (1966), 186-206.

Op pad met een Romeinse soldaat

Met een klas naar het Archeon

Waar komen de Nederlandse Romeinen, de legioensoldaten die rond het begin van onze jaartelling de helft van het huidige Nederland bewoonden, elke dag tot leven? Nog altijd in het Archeon, het archeologische themapark dat inmiddels meer dan twintig jaar bestaat en dat allesbehalve stilstaat.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Met een eerste klas gymnasium heb ik onlangs een dag doorgebracht in het Romeinse deel van het park. In de week voor het bezoek zijn de leerlingen drie lessen bezig geweest met onderzoekjes en presentaties over de Romeinse limes: waar deze precies liep, waar hij voor diende en welke vondsten daar zijn gedaan. Aan de hand van de opgravingen bij de limes en in het door de Romeinen bewoonde deel van Nederland konden de leerlingen van alles vertellen over de romanisering van dit gebied. Een handig hulpmiddel bij zulke lessen is het boekje *De Romeinse limes in Nederland*, dat wordt uitgegeven door RomeinenNU en dat voor een hele klas te bestellen is.

Ons bezoek begon in het Romeins Museum, een reconstructie van de Romeinse villa die in Rijswijk is opgegraven. Daar is ook het Archeologiehuis van Zuid-Holland gevestigd. De villa herbergt een prachtige collectie archeologische vondsten die voornamelijk uit de Romeinse tijd stammen, maar ook de Nederlandse prehistorie en middeleeuwen komen aan bod. De opstelling is aantrekkelijk gemaakt voor kinderen, met (digitale) reconstructies, animaties en doe-tafels. De klas werd vervolgens in twee groepen verdeeld die elk een 'archeotolk' meekregen: een Germaanse vrouw en een Romeinse soldaat. Een

archeotolk dient tot in de details een reconstructie te vormen van zijn personage: geen horloges of andere eenentwintigste-eeuwse gadgets dus, en kleding die eruitziet alsof deze ambachtelijk is geproduceerd. Onze soldaat had op deze koude dag in maart handgemaakte sokken in zijn authentieke sandalen en een paar tunica's over elkaar aan; we mogen ervan uitgaan dat de originele Romeinse jongens in ons land op die manier het zeeklimaat trotseerden, inclusief de van de Germanen afgekeken broek.

Verskillende routes

Vlak voor de opening van het seizoen kon onze groep in alle rust (lees: in een uitgestorven park) een gecombineerde Romeinen-doe-route en techniekenroute volgen. Dat hield in dat in de pottenbakkerswoning een uitgebreide toelichting op Romeins aardewerk werd gegeven. Waarom zijn er zoveel aardewerken bekertjes gevonden, ongeglazuurd, maar met een heel smal bodempje en vaak met deukjes rondom? Deze bekertjes werden heel goedkoop en in massa geproduceerd, omdat ze niet lang meegingen: het poreuze materiaal (glazuur was duur) raakte na een aantal keren vullen verzadigd en barstte dan. De bodem was zo smal om zo min mogelijk verlies van inhoud te garanderen. Door de deukjes gleed de beker tijdens het eten niet uit de vette soldatenhanden. Bekertjes met glazuur hadden dat vaak alleen aan de binnenkant. Waarom hadden de lange, slanke amforen waarin wijn werd vervoerd en verkocht geen voet? Zo konden ze met meer tegelijk veilig in scheepsruimen worden vervoerd: ze werden dicht op elkaar in een laag zand gestoken, zodat ze rechtop bleven staan. Die amforen waren overigens wel aan de binnenkant geteerd, en dat proefde je aan de wijn.

Bij het badhuis, een precieze reconstructie van de thermen die in Heerlen zijn opgegraven, leerden we van alles over de wapens en wapenrusting van de Romeinen. Hasta en pilum zijn toch echt twee verschillende speren, met een eigen gebruiksaanwijzing. De pilum was een werpspeer van ongeveer twee meter lang, met een piramidevormige punt die als weerhaak diende. Die kon onmogelijk uit een schild of een lichaam worden getrokken zonder meer schade aan te richten: het schild moest worden weg-

Oefenen met
speerwerpen.

gegooid en wonden waren vaak zeer ernstig. Omdat de pilum na het werpen meestal onbruikbaar was (de smalle punt had de neiging om te buigen), had elke voetsoldaat er twee, om de slag mee te beginnen. Een hasta was een lans die tot aan het begin van de Republiek werd gebruikt als steekwapen, vooral door de ruitserij. Later werd het korte zwaard (de gladius) populair, dat naast de pilum werd gebruikt. Verder droeg de gewone Romeinse soldaat een maliënkolder en een rondgebogen houten schild (scutum), waarvan de knop nog als stootwapen kon dienen. Het schild kon die vorm krijgen omdat het als triplex was opgebouwd uit verschillende lagen hout, wat het ook steviger maakte.

Romeinse massage

Vervolgens werd de werking van de verwarming van het badhuis uitgelegd, evenals het gebruik van de latrine ernaast. In de stoomruimte van het badhuis vertelde onze soldaat hoe de Romeinen koepels konden bouwen. Daarna konden de leerlingen elkaars armen 'Romeins' masseren met zand en olijfolie, waarna de strigilis (het schraapijzer) moest worden gehanteerd om weer schoon te worden. Van koperdraad mochten de leerlingen ook nog zelf een fibula maken. Een rondgang over de houten omwalling en een wedstrijd speerwerpen completeerden de route. Tussendoor was er de lunch in de Romeinse herberg: een getrouwe reconstructie met graffiti in het Latijn op de witgekalkte muren.

Nu ben ik ook regelmatig als particuliere bezoeker in het Archeon geweest, met kinderen van diverse leeftijden. Er is natuurlijk nog veel meer te doen, bij de Romeinen maar ook in het prehistorische en het middeleeuwse gedeelte; het aanbod aan activiteiten is de laatste jaren gegroeid. In het halfronde theater zijn bijvoorbeeld gladiatorenspelen te zien, bijna als slapstick gebracht, maar wel degelijk met een historische ondertoon. Zo ook het middeleeuwse toernooi op het veld tussen de middeleeuwse en de Romeinse 'wijken'. In het middeleeuwse gebied zijn prachtige huizen nagebouwd, zoals ze ooit in Nederlandse ste-

'In het halfronde theater zijn gladiatorenspelen te zien, bijna als slapstick gebracht, maar wel degelijk met een historische ondertoon'

den hebben gestaan. Daar kunnen vilten armbandjes en waskaarsen worden gemaakt en tinnen hanger-tjes worden gegoten, of een wedstrijd boogschieten worden gehouden. In de prehistorie wordt een demonstratie brons gieten gegeven, zijn boerderijen en een hunebed te bezichtigen en kan in jagers-verzamelaarskano's worden gevaren. Ook het bewerken van vuursteen behoort tot de mogelijkheden. In het Romeinse deel is een replica van een Romeins vrachtschip, gevonden in Zwammerdam, opgesteld. In de nabije toekomst zal in het Archeon het Nationaal Romeins Scheepvaartmuseum worden gehuisvest. Hier zullen de in Zwammerdam opgegraven Romeinse schepen worden getoond: drie boomstamkano's en drie vrachtschepen. Momenteel worden deze gerestaureerd in de Romeinse Restauratiewerf Archeon. ■

Een Romeinse soldaat leidt de leerlingen rond. Foto's: Nicole van der Steen.

Boek en bezoek

De limes-boekjes zijn te bestellen op:

www.romeinen.nu/meer-activiteiten/publicaties.

Meer informatie over een bezoek aan het Archeon is te vinden op **www.archeon.nl**.

Wij en zij

Krantenberichten over Hongaarse vluchtelingen

Taal is niet neutraal, ofschoon in het verleden en heden tal van journalisten meenden en menen dat zij simpelweg beschrijven wat er gebeurt, als waren zij neutrale toeschouwers. Hoe we over een onderwerp praten of schrijven – bijvoorbeeld over een actueel onderwerp als (vluchtelingen) migratie – beïnvloedt en reflecteert ons denken. Onderzoek naar het veranderende taalgebruik in (historische) kranten is een aantrekkelijke manier om studenten of scholieren te laten nadenken over hedendaagse onderwerpen.

Marlou Schrover is hoogleraar Migratiegeschiedenis en leerstoelhouder Economische en Sociale geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

■ Dit onderwerp wordt in bredere vorm uitgewerkt in: Marlou Schrover and Tycho Walaardt, 'The influence of the media on politics and practices: Hungarian refugee resettlement in the Netherlands in 1956', *Journal of Migration History* 3 (2017), 22-53.

Waarom kiezen politici en journalisten bepaalde termen? In dit artikel wordt, bij wijze van voorbeeld, gekeken naar de vluchtelingenmigratie van 1956.¹ In dat jaar vluchtten zo'n 200.000 mensen vanuit Hongarije naar Oostenrijk, waar ze werden opgevangen in kampen, vanwaar ze werden verdeeld over West-Europa, de Verenigde Staten, Canada en Australië. De vlucht van de Hongaren was een belangrijk onderwerp in de pers. Nu er steeds meer gedigitaliseerde kranten beschikbaar komen, is historisch krantenonderzoek populair geworden. Dit artikel gaat niet alleen over de termen die werden gebruikt, maar ook over hoe je krantenonderzoek doet. Hoe werd de vlucht en opvang van de Hongaren in 1956 'geframed' door Nederlandse kranten?

Spraakverwarring

In de loop der tijd zijn de termen die we gebruiken voor migranten veranderd. In de Republiek ging het vooral over 'vreemdelingen'. In de negentiende eeuw – toen staatsgrenzen belangrijker werden – werd de term 'buitenlander' gangbaar. Vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw werd er een poging gedaan om het erfelijk vreemd-zijn te benoemen, en werd er gesproken over de kinderen en kleinkinderen van migranten als de 'tweede en derde generatie' migranten. Dat is opmerkelijk, omdat zij immers niet zelf gemigreerd waren. In 1971 introduceerde de sociologe Hilda Verwey-Jonker in een rapport voor het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de term 'allichtoon', een samentrekking van het Griekse woord *allos* (anders, vreemd) en *chthonos* (land).

De term ‘allochtoon’ roept weerstand op, omdat het gebruik ervan een sterk wij-zij-effect heeft: mensen die in Nederland zijn geboren en een Nederlands paspoort hebben, worden met die term als vreemdelingen aangeduid. In het Vluchtelingenverdrag van 1951 werd voor het eerst op internationaal niveau de term ‘vluchteling’ gedefinieerd. Een vluchteling was ‘een persoon die zich buiten zijn herkomstland bevindt en die de bescherming van dat land niet meer kan of wil inroepen omdat hij een gegronde vrees voor vervolging koestert omwille van zijn ras, zijn religie, zijn nationaliteit, zijn politieke overtuiging of het behoren tot een bepaalde sociale groep’. Naast vluchtelingen vormen arbeidsmigranten, (post)koloniale migranten en de migranten die komen in het kader van gezinshereniging of -vorming officiële beleidscategorieën. In het dagelijks taalgebruik en in de pers worden categoriale aanduidingen door elkaar heen gebruikt. Aan het woord ‘vluchteling’ worden termen als ‘onechte’ of ‘economische’ toegevoegd om aan te geven dat er wordt betwijfeld of dit wel waarachtige vluchtelingen zijn en geen verkapte arbeidsmigranten. ‘Echte vluchtelingen’, zo benadrukken pers en politici, verdienen onze steun en empathie, maar anderen niet.

In de jaren ‘70 begonnen kranten in toenemende mate te schrijven over migranten als gelukszoekers. Op 5 maart 1971 schreef *De Telegraaf* bijvoorbeeld onder de kop ‘Turken rukken ons land binnen’ over Turkse gastarbeiders die met honderden per week over de Duitse grens Nederland binnenkwamen. Douaniers, die de grenzen moesten bewaken, konden niets doen tegen deze illegale grensoverschrijdingen. Als het de Nederlandse grenswachters lukte om een van de Turken te ‘grijpen’ en over te dragen aan de Duitse autoriteiten, dan stond die ‘gelukszoeker’ enkele uren later opnieuw aan de Nederlandse kant van de grens. De toon van het artikel was negatief en dreigend. In de jaren ‘80 werden de woorden ‘vluchteling’ en ‘gelukszoeker’ steeds meer in dezelfde context gebruikt, en in toenemende mate werden de termen als synoniemen gezien. Er werd bovendien een nieuw woord geïntroduceerd dat niet toevallig leek op gelukszoekers: asielzoekers. Het woord ‘asiel’ werd al sinds de middeleeuwen gebruikt, maar het woord ‘asielzoeker’ was nieuw. De introductie had te maken met een verandering in de vluchtelingenmigratie en met een verandering in procedures. Een deel van de mensen, die voor de jaren ‘80 naar Nederland kwamen, zoals de Vietnamese vluchtelingen in de jaren ‘70 of de Hongaren in de jaren ‘50, had reeds een vluchtelingenstatus bij aankomst. Zij hoefden dus geen asiel aan te vragen. Vanaf midden jaren ‘80 kwamen er steeds meer mensen naar Nederland die nog een asielverzoek moesten indienen. Na het einde van het gastarbeider-

migratie-regime nam het aantal asielverzoeken toe. De beroepsmogelijkheden voor bezwaar tegen een besluit werden uitgebreid. Daardoor nam de tijd toe tussen het indienen van een asielaanvraag en het toekennen of afwijzen van een vluchtelingenstatus. Gecombineerd met een grootschaligere en geconcentreerde opvang werd een groep zichtbaar die zich tussen aanvraag en besluit bevond. Het definitiewoord ‘vluchteling’ werd in rap tempo verdrongen door het twijfelwoord ‘asielzoeker’. Vanaf de jaren ‘80 werden ook mensen die al een vluchtelingenstatus hadden soms asielzoeker genoemd. Bovendien werden mensen die een negatief besluit hadden ontvangen op hun asielverzoek, en dus asielzoeker af waren, nog steeds asielzoekers genoemd; als ze niet vertrokken na hun afwijzing werden ze aangeduid als ‘illegale asielzoekers’. Dat laatste is feitelijk incorrect, omdat hun verblijf legaal was zolang ze nog in een procedure zaten en ze niet langer asielzoeker waren nadat het laatste besluit was gevallen. De eindeloze discussie over termen en de introductie van nieuwe woorden zijn kenmerkend voor het debat over migratie.

Frame-analyse

Om de enorme brij aan publicaties op een systematische manier te kunnen analyseren is frame-analyse bedacht. Frame-analyse is een methode waarbij wordt gekeken of teksten geclusterd kunnen worden rondom een thema of frame. Frame-analyse heeft als voordeel dat de benadering systematischer en analytischer wordt. Gangbaar is het kosten-en-baten-frame, waarbij het vooral gaat over de vraag of immigratie iets oplevert of niet. Andere gangbare frames zijn die waarin de nadruk wordt gelegd op een dreiging, of op humanitaire argumenten inclusief verwijzingen naar morele waarden, (christen-)plicht of ►

Aankomst van de derde groep Hongaarse vluchtelingen, 25 november 1956. Foto: Wim van Rossem, Anefo. Nationaal Archief.
Linkerpagina: Koningin Juliana ontvangt Hongaarse vluchtelingen op Paleis Soestdijk, 27 november 1956. Foto: Joop van Bilsen, Anefo. Nationaal Archief.

- 2 www.delpher.nl.
- 3 publiek.collecties.hetutrechtsarchief.nl/zoeken.php.
- 4 lab.kb.nl/tool/news-paper-ngram-viewer.
- 5 www.staten-generaaldigitaal.nl.
- 6 search.political-mashup.nl.

kwetsbaarheid. Een gangbaar frame wordt ook gevormd door verwijzingen naar de wet (een legalistisch frame) of naar de geopolitieke situatie (in het voorbeeld van de Hongaarse vluchtelingen is dat de Koude Oorlog). Frame-analyse richt zich op problematisering: wie of wat is precies het probleem, en is het ‘ons’ probleem (van Nederland, van het vrije Westen)? Als het ‘ons’ probleem is, moeten ‘wij’ een oplossing bieden. Een interventie (hulp of het toelaten van vluchtelingen bijvoorbeeld) wordt gelegitimeerd door te verwijzen naar wetten of verdragen zoals het Vluchtelingenverdrag, dat door Nederland is ondertekend. De pers kan de berichtgeving sensationeel maken door namen en ontroerende details te noemen. Teksten over migratie staan gewoonlijk bol van de metaforen. Over migranten wordt gesproken alsof het planten zijn, die door hun migratie ontworteld zijn geraakt, die verplant zijn en in hun nieuwe land wortel moeten schieten. Oorlogstaal is ook gangbaar: er is een invasie van migranten, die het land binnendringen en het zullen overnemen, en waartegen de samenleving zich moet wapenen. Het meest gangbaar is echter ‘watertaal’: er wordt gesproken over migratiestromen en migratiegolven, die het land overspoelen en waartegen dammen en dijken moeten worden opgeworpen. De watermetafoor is een sterke metafoor omdat het oncontroleerbaarheid impliceert: een overstrooming is een bedreiging en een vloed is moeilijk te stoppen. Na de tsunami of zondvloed blijft het land in chaos achter.

Onderzoek in Delpher

In *Delpher*, ontwikkeld door de Koninklijke Bibliotheek, zitten nu 1,3 miljoen kranten, die bewaard worden in bibliotheken en archieven.² Het zijn kranten uit Nederland, Nederlands-Indië, de Antillen, Amerika (vooral Nederlandstalige kranten) en Suriname, gepubliceerd tussen 1618 tot 1995. Het bestand, dat in 2013 online kwam, omvat vijftien procent van alle kranten die ooit in Nederland zijn gepubliceerd, dus nog geenszins alle Nederlandse kranten. Buiten *Delpher* om zijn er ook andere gedigitaliseerde krantenbestanden.

Zo is bijvoorbeeld het *Utrechts Nieuwsblad* voor de jaren 1893-1967 wel gedigitaliseerd en doorzoekbaar, maar niet via *Delpher*.³

Kort na het begin van de Hongaarse Opstand verschenen er zo’n drieduizend artikelen over die opstand in de (gedigitaliseerde) Nederlandse landelijke kranten. Zo’n zesduizend artikelen gingen over Hongaarse vluchtelingen. *Delpher* biedt de aanvullende mogelijkheid om data te vangen in een grafiek.⁴ Daarnaast is het mogelijk om de analyse van de framing door de kranten te vergelijken met de framing in de debatten in de Tweede Kamer.⁵ Ook daarbij is het mogelijk om een grafische weergave toe te voegen.⁶ In 1956 en 1957 werd in totaal in zo’n tweehonderd Kamerdebatten gesproken over de Hongaarse Opstand en de Hongaarse vluchtelingen, merendeels door leden van de KVP en PvdA, die samen 99 van de 150 zetels in de Kamer hadden en de regering vormden.

De Hongaarse Opstand

De Hongaarse Opstand viel samen met de Suez-crisis en daarmee was 1956 een van de belangrijkste jaren in de Koude Oorlog. De Hongaren kwamen in opstand op 24 oktober; reeds op 4 november vielen Sovjetroepen Hongarije binnen en maakten zo een einde aan de opstand. 2700 mensen werden gedood en 200.000 mensen vluchtten de Oostenrijkse grens over. Nederland liet 3200 Hongaarse vluchtelingen toe. De Hongaarse vluchtelingen waren welkom, want ze bewezen het gelijk van het kapitalisme en het ongelijk van het communisme. De mensen die het ‘arbeidersparadijs’ ontvluchtten waren belangrijk in de koudeoorlogspropaganda. In de krantenberichten over de Hongaarse vluchtelingen werd sterk de nadruk gelegd op de traditionele gastvrijheid van Nederland, dat in het verleden Hugenoten en Joden had opgevangen. Nederland was een klein en dapper land dat opkwam voor de slachtoffers van het communisme. Kranten schreven over het aanvankelijke succes van de opstandelingen, de brute interventie van de Sovjet-Unie en over de wanhopige oproepen om

Een grafische weergave van zoekresultaten in *Delpher*.

hulp aan het vrije Westen in het Italiaans, Duits, Frans en Engels via de kortegolfzenders. Het warme welkom voor de Hongaarse vluchtelingen werd gevoed door schuldgevoelens: het Westen was de opstandelingen niet te hulp gekomen, terwijl in Hongarije de uitzendingen van *Radio Free Europe* en *The Voice of America* wel die verwachting hadden gewekt. De Hongaarse Opstand was een schoolvoorbeeld van een mediaoorlog, met de kranten en de radio in een hoofdrol.

Nederlandse kranten – met uitzondering van het communistische dagblad *De Waarheid* – schreven veelvuldig over vluchtende vrouwen en kinderen. *De Telegraaf* schreef over tienduizenden vluchtelingen die te voet door de velden en bossen over de Oostenrijks-Hongaarse grens heen stroomden. Kinderen werden meedragen op de rug of in een wasmand tussen vader en moeder in. Moeders die hun kinderen in de drukte waren kwijtgeraakt, schreeuwden van wanhoop en weigerden de grens over te steken totdat ze zeker wisten dat hun kinderen veilig waren, meldde de PvdA-krant *Het Vrije Volk*. Opeens kwam er niemand meer de grens over. De Sovjets hadden de vluchtweg afgesneden. Een laatste eenzame fietser wist de grens nog te bereiken, aangemoedigd door journalisten, en toen werd het ijsig stil.

‘Er waren geen vrouwen en kinderen, er waren geen gewonden die moesten worden afgevoerd door de gereedstaande ambulances. Dat was niet wat de journalisten en de wachtende menigte verwachtten’

De kranten schreven over kinderen die de grens over waren gekomen met kartonnen bordjes om hun nek waarop stond ‘help hen, wij vechten door’. ‘Hoe desperaat moest een moeder zijn om haar kind zo weg te sturen?’ schreef de katholieke krant *De Tijd*. Nederlanders boden aan Hongaarse weesjes te adopteren. De dramatische berichtgeving had effect: Nederland stuurde reiswiegjes, luiers en babykleding mee met de eerste trein die vluchtelingen moest ophalen uit de Oostenrijkse kampen. Honderden mensen stonden aan de achterzijde van Utrecht Centraal toen de eerste trein met vluchtelingen aankwam. De tweede trein werd op alle stations op de route door Nederland tot stilstand gedwongen door mensenmassa’s op de perrons die door de treinraampjes sigaretten en chocolade aanreikten. Toen de tweede trein in Utrecht aankwam stonden duizenden mensen urenlang te wachten aan de Jaarbeurszijde van het station, in de stromende regen. In Amsterdam was er een grote demonstratie tegen het commu-

nisme en voor toelating van meer vluchtelingen. De talloze journalisten op het perron zagen de lange eerste trein – met vijf uur vertraging – het station van Utrecht binnenrollen. Hij was gevuld met jonge mannen. Er waren geen vrouwen en kinderen, er waren geen gewonden die moesten worden afgevoerd door de gereedstaande ambulances. Dat was niet wat de journalisten en de wachtende menigte verwachtten. In de Jaarbeurs – waar de vluchtelingen werden opgevangen – gingen de journalisten op zoek naar helden. Drie Hongaren in besmeurde en kapotte kleding vertelden dat de Russen hen hadden gevraagd waar het Suezkanaal was; de Russen waren dom en wreed. De Hongaren hadden gezien hoe ze een levende baby vilden. Een veertienjarige jongen, die gewond was aan zijn hand, zat op zijn bed en huilde. Hij had met molotovcocktails gevochten tegen Russische tanks. Het was een magere oogst van heldenverhalen die de kranten konden presenteren. De afwezigheid van vrouwen en kinderen onder de vluchtelingen – waar de kranten in hun eerdere berichtgeving zoveel nadruk op hadden gelegd – leidde tot kritiek: waren de vrouwen en kinderen opzettelijk door Nederlandse hulpverleners in de kampen achtergelaten? De overheidsdienaren verweerden zich in de krant: het waren jonge mannen die tegen de Sovjettanks hadden gevochten. Zij liepen het meeste gevaar en zij konden de moeilijke vlucht het gemakkelijkst aan. Overigens was er wel degelijk sprake geweest van selectie in de kampen. Nederlandse werkgevers (vooral in de mijnen en de staalindustrie, waar ernstige tekorten aan arbeidskrachten waren) reisden met ambtenaren naar kampen in Oostenrijk om daar vluchtelingen te selecteren die als ►

De Hongaren worden opgevangen in de Jaarbeurs in Utrecht. Foto: Joop van Bilsen, Anefo. Nationaal Archief.

mijnwerkers en staalarbeiders konden werken. De kranten waren weinig geïnteresseerd in deze selectie onder mannen en veel meer in het (vermeende) achterlaten van vrouwen en kinderen. De overheid wilde het beeld graag corrigeren door wat vrouwen en kinderen toe te laten, maar er waren simpelweg niet genoeg mensen die beantwoordden aan het beeld dat de journalisten eerder hadden geschetst, en waarmee ze de steun van de bevolking hadden opgeroepen. Opvallend was ook waarover de kranten niet schreven: woningnood was in deze periode volksvijand nummer een. Het onderwerp stond op de hoogste plaats in alle politieke partijprogramma's. Woningnood en overbevolking – met tien miljoen inwoners werd Nederland als vol beschouwd – waren redenen geweest voor de overheid om pogingen te doen repatrianten uit Nederlands-Indië te weren en de emigratie van Nederlanders naar Australië en Canada actief te bevorderen en te subsidiëren. De kranten schreven niet over de woningnood wanneer het over de Hongaarse vluchtelingen ging.

Retoriek

Nederland had volgens de kranten een historische plicht en een christenplicht om de Hongaarse vluchtelingen op te vangen. Drie mobiele kapellen – gezegend door de paus – werden naar Hongarije gestuurd om de vluchtelingen bijstand te verlenen. Ambtenaren en werkgevers selec-

teerden de vluchtelingen op bruikbaarheid en gebruikten dus een kosten-baten-frame. De kranten namen dat echter niet over en verwezen er ook nauwelijks naar. De baat van een ruimhartige toelating zat in de krantenberichten vooral in de koudeoorlogsretoriek. De vlucht van de Hongaren was volgens de kranten, met uitzondering van *De Waarheid*, wel degelijk ons probleem. 'Zij' hadden gevochten en waren gestorven voor 'onze' vrijheid. 'Wij' hadden 'hen' in de steek gelaten en daarmee waren wij verplicht een oplossing te bieden voor het vluchtelingenvraagstuk. Er werd – zij het niet bijzonder uitgebreid – ook verwezen naar het Vluchtelingenverdrag, dat Nederland en andere landen een verplichting oplegde. Het was niet het sterkste argument. De kranten schreven sensationele verhalen over individuele vluchtelingen – de gewonde jongen op zijn bed – maar de verhalen waren minder heroïsch dan de journalisten aanvankelijk hoopten. Watertaal, waarbij de Hongaren de Oostenrijkse grens overspoelden, was gebruikelijk, maar de metafoor werd niet dreigend gebruikt. De zieligheidsretoriek, met een nadruk op vrouwen en kinderen, in combinatie met het heroïsche verhaal leidde tot Nederlandse steun voor de Hongaarse vluchtelingen. De framing door de kranten had dus wel degelijk effect. Het effect verdween, toen de Hongaarse vluchtelingen niet aan het geschetste beeld bleken te voldoen en de overheid weinig kon doen om dat beeld door beleid te corrigeren. ■

Soldaten in Arnhem houden een 'snertactie' waarbij de opbrengst naar de Hongaarse vluchtelingen gaat, 31 januari 1957. Foto: Wim van Rossem, Anefo. Nationaal Archief.

Zonder visie geen toekomst

Geschiedenis een discussie zonder eind? Vast en zeker. Deze uitspraak van Pieter Geijl is net zo iconografisch geworden als het jaar 1968. Dat is niet minder dan een ijk- en kantelpunt in de wereldgeschiedenis. Zoals ook de verlichting en de industriële revolutie dat zijn. 1968 symboliseert de opstand tegen het gezag. Een greep uit een onuitputtelijk reservoir: Parijs, Praagse Lente, Sharpeville, My Lai, Cuba, Vietnam, het Tweede Vaticaans Concilie, en Amsterdam als ‘magies centrum’.

Personen representeren ontwikkelingen die de wereld veranderen: Martin Luther King, Mao Zedong, Elvis Presley, Brigitte Bardot. En niet te vergeten de spijkerbroeken, anticonceptiemiddelen, films, romans, kunst en muziek. Ja, *The Beatles Changed the World*, zoals de titel van een recente documentaire luidt, maar ook elk dorp. Net als tijdens de verlichting gaat het in de jaren zestig om de legitimiteit van de macht en het gezag van regeerders, burgerij, kerk, kapitaal en vader en moeder. Oude vormen worden als nooit tevoren bevraagd en sterven korte tijd later. De televisie en muziek zetten de wereld op zijn kop. De pil en de auto geven vrouwen en mannen macht over hun buik en de ruimte.

Geert Buelens, hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht, heeft recent een dikke pil van 1024 bladzijden geschreven over de jaren zestig. Nu gaat het me niet om de

‘Wanneer je een gemiddelde burger vraagt welke kant het met zijn leven op moet, dan weet hij dat niet’

verpletterende vloedgolf van afzonderlijke details en feiten in dit kolossale boek. Ze vormen de achtergrond van zijn beschouwingen over culturele omwentelingen die in een mondiale samenhang worden gepresenteerd. ‘Bevrijding’ is hierbij het kernbegrip.

We hebben een klein rondje duiding nodig. Op korte termijn is er van deze immense en grootse poging tot vrijheid immers niet veel terechtgekomen. De Sovjets vallen Tsjecho-Slowakije binnen, in Amerika wordt de rechtse Republiek Richard Nixon tot president gekozen. Maar de erfenis van de wereldwijde culturele revolutie dringt op het rad van de tijd wél alle huizen,

levens en instituties binnen. ‘Ik ga mijn eigen leven autonoom – zonder bevoogding – richting en vorm geven,’ wordt het motto.

De door de Franse sociologe Évelyne Sullerot zo genoemde bulldozer generatie van ’68 bewerkstelligt een internationale culturele en politieke rebellie en de daarmee verbonden revolutionaire idealen van ‘totale bevrijding’ en de emancipatie van zwarten, indianen, vrouwen, homoseksuelen, kortom van alles en iedereen. De wereld wordt onttoverd. De hemel wordt ingeruild voor de aarde. Althans in het Westen.

De privatisering van de moraal – de belangrijkste erfenis van 1968 – levert echter niet alleen maar gelukkige partners en kinderen op. In plaats van de maakbaarheid van de samenleving, hét grote verlichtingsideaal, zien we nu stuurloosheid. Wanneer je een gemiddelde burger vraagt welke kant het met zijn leven op moet, dan weet hij dat niet. Hebben wij een visie op de toekomst? Daarbij komt het aan op de *inhoud* van de visie. Mooier dan de Spreukendichter kan ik het niet zeggen: ‘Als er geen profetie is, wordt het volk ontbloot’ (Spreuken 29:18). Hoe langer ik over de trits verleden, heden, toekomst nadenk, hoe mooier ik deze vind worden. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Met het oog op de toekomst

Geschiedenisdag vrijdag 16 november 2018

Bron: https://ocw.mit.edu/ans7870/21f/21f.027/opium_wars_01/ow1_gallery/pages/1841_6028_Canton_

#2021-2022: nieuwe CE-syllabi voor 2021 (Havo) en 2022 (VWO)

Frans-Paul van der Putten (Clingendael), Carolien Stolte (UL), Patrick Dassen (UL) en Hanco Jürgens (UvA/DIA) praten u bij over de thema's **China 1842-2001**, **India 1765-1885** en **Duitsland 1918-1991**; over de nieuwste ontwikkelingen in onderzoek met interessante bronnen en casussen voor u en uw leerlingen. Hanneke Tuithof (UU en FLOT) zat de syllabuscommissie voor en geeft een **workshop over het opstellen van het PTA bij dit nieuwe programma**, zodat u goed beslagen ten ijs komt wanneer u dit in het voorjaar zelf moet doen.

#2032 en curriculum.nu

Historisch denken en redeneren (domein A) blijft ongewijzigd in de nieuwe syllabi, maar past prima bij de doelstellingen van curriculum.nu. Carla van Boxtel (UvA) deed en begeleidde veel recent vakdidactisch onderzoek en praat ons hierover bij. Ervaren vakdidactici, onderzoekers en docenten geven een keur aan **praktische workshops rond verschillende aspecten van historisch denken en redeneren**: ter inspiratie en om als vak steviger te staan in de leergebieden mens- en maatschappij en burgerschapsvorming.

Locatie: Museum Volkenkunde, Leiden

Voor meer informatie over programma en aanmelding: www.iclon.nl/geschiedenisdag

**Universiteit
Leiden**
ICLON

Bij ons leer je de wereld kennen

Vwo

Een verwarrend examen

In NRC kreeg het vwo-examen een lovende recensie van Beatrice de Graaf. Zij had begrepen dat leerlingen in verwarring waren, maar volgens haar blonk het examen uit in complexiteit en veelzijdigheid. 'Ik weet niet of ik zonder voorbereiding een hoog cijfer had gescoord,' zo sluit De Graaf af. Nu, juist daar ging die verwarring over. Leerlingen komen tot de tanden toe bewapend binnen om dat examen te lijf te gaan. Ze zijn helemaal klaar om al hun kennis, vaardigheden en inzichten in te zetten voor een goed cijfer. En dan krijgen ze een examen dat te lang is, waarin de kenmerkende aspecten op een vreemde manier bevraagd worden en de verplichte voorbeelden hooguit figureren. Alsof ze alle wapens uit handen wordt geslagen.

Dat het te lang was, bleek uit de afgeraffelde antwoorden bij de laatste paar vragen, maar ook uit de open plekken eerder op de antwoordenbladen: geen tijd om nog even het werk door te lopen en vragen later in te vullen.

Bij de kenmerkende aspecten zagen we enkele nieuwe vraagvormen. De ene keer vroeg men twee onderdelen van één kenmerkend aspect (vraag 2 over Aristoteles), in een ander geval moest je er drie oplepelen bij één en hetzelfde voorbeeld (vraag 11

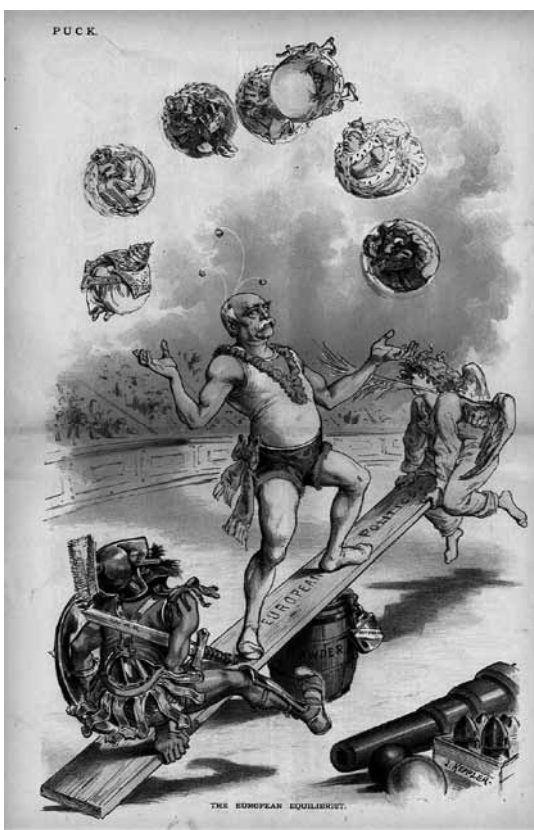
Daan Schuijt doceert op het Fioretti College in Lisse.

over de Surinaamse zijderups).

Nu was de vraag over Aristoteles niet zo moeilijk, maar als wij onze leerlingen er op moeten gaan voorbereiden dat ze al die kenmerkende aspecten ook nog in mootjes kunnen hakken... Ze krijgen die 49 beeldhouwde zinnestukjes al niet in hun hoofd! De vraag over de zijderups en de kenmerkende aspecten 'uit haar tijd' was in zekere zin misleidend: Maria Merian leefde in tijdvak 6 en 7, maar in de vraagstelling staat 'wetenschappelijke revolutie' uit tijdvak 6. Bij vorige examens was men streng als er een kenmerkend aspect uit een verkeerd tijdvak werd genoemd en dus worden leerlingen hier onzeker.

In vraag 7 waren de meeste verplichte voorbeelden uit de historische context Republiek weggestopt. De onthoofding van Oldenbarnevelt werd behandeld vanuit een perspectief dat niet in de stofomschrijving terug te vinden is. Zonder bron was het dan ook een pure gok aan wiens kant de Engelse ambassadeur stond. Bij het onderdeel verlichting kwam er geen filosoof aan bod en was het voor de leerlingen op basis van de gegeven informatie ondoenlijk om vast te stellen dat Mazzini geen socialist was. Bij de historische context Duitsland volgden drie vragen elkaar op die naar het totalitaire karakter van de nazi-ideologie vroegen (vraag 17 Goebbels over de antidemocratische NSDAP, vraag 19 over het euthanasieprogramma van Hitler en vraag 20 over dirigent Furtwängler en de Rijkscultuurkamer). Dat is driemaal hetzelfde toetsen waarbij slechts eenmaal een verplicht voorbeeld wordt gebruikt. Bij de Koude Oorlog zorgde de spotprent van Herblock voor hoofdbrekers: leerlingen hoefden er slechts de twee historische gebeurtenissen te noemen die hij in zijn prent gebruikt, terwijl de vraagstelling (welke parallel suggereert Herblock) uitnodigt tot een kort essay waarin de inval in Polen 1939 en Tjecho-Slowakije 1968 met elkaar vergeleken worden.

Alles bij elkaar maakte het examen een onevenwichtige indruk: te lang, teveel nieuwe vraagvormen, vragen die slechts impliciet aan de stofomschrijving te koppelen zijn en vragen die veel meer lijken te behelzen dan ze eigenlijk omvatten. Verwarrend dus. ►

Links: Bron 8. Deze prent van Joseph Keppler verscheen op 30 maart 1887 in het Amerikaanse tijdschrift *Puck* met als ondertitel 'The European Equilibrist'. Boven: Bron 11. Een foto uit Indonesië uit 1949. Deze foto is gemaakt tijdens een actie van Nederlandse militairen op West-Sumatra in Indonesië tegen Indonesische vrijheidsstrijders.

Vmbo tl

Luxemburg, postzegels en voetbal

Frank Wesdijk doceert op het VAVO Lyceum van het ROC van Twente in Enschede, **Daan van Leeuwen** doceert op het VAVO college van MBO Rijnland in Zoetermeer.

Ruim 23.000 leerlingen maakten op 16 mei het centraal examen vmbo tl geschiedenis, dat dit keer in een nieuw jasje was gestoken. Er werd in aangescherpte stijl geëxamineerd. Er waren accentverschillen te zien, er was aandacht besteed aan een heldere opbouw en het werd afgebakend door de verschillende thema's en 'door de tijd heen', zoals we dat kennen van havo en vwo. Het maakte het examen overzichtelijker.

Het examen was op het eerste gezicht een examen op niveau. Makkelijke en moeilijke vragen wisselden elkaar af en de vooraf aangekondigde nieuwe begrippen en accentverschillen waren in voldoende mate in het examen opgenomen.

Het eerste thema, waarin de democratisering van Nederland (1848-1914) in historisch perspectief met het oog op staatsinrichting werd getoetst, sloot passend af met een vraag over hoe verschillende groepen politiek emancipeerden. Het sterke aan de vraag was dat je een keuze had voor welke groep je dit wilde beargumenteren. Zouden de arbeiders, confessionelen of vrouwen het meest tevreden zijn over hun emancipatie tussen 1900 en 1920?

Niet elke vraag binnen dit thema kwam even goed uit de verf. Neem bijvoorbeeld het eerste toegevoegde accentverschil nieuwe stijl: de Luxemburgse kwestie in vraag 2. De Luxemburgse kwestie (1866-1867) leent zich uitstekend om de toenemende macht van het parlement ten opzichte van de koning te illustreren. De examenmakers kwamen nu met

een gekunstelde volgordevraag van het conflict zelf die vooral tot verwarring bij de leerling en gefronste wenkbrauwen bij de docent leidde.

Dergelijke detailvragen waarin het achterliggende doel van de examenmakers moeilijk te achterhalen valt, komen helaas nog een paar keer in dit examen voor. De meeste vraagtekens zullen bij de postzegelvraag gezet worden. In bron 10, behorend bij vraag 20 en 21, is een Duitse herdenkingspostzegel uit 1935 te zien waarop een soldaat met een nazivlag staat. De zegel draagt de titel 'herdenk 9 november 1923' waarmee de leerling moet achterhalen wat hier precies wordt herdacht. De specifieke kennis van alleen een datum, waarin er een link gelegd moet worden met de (mislukte) coupepoging, is in de syllabus en in onze methodes slechts een voetnoot, nog te klein voor een postzegel.

Vreemde eend in de bijt is vraag 40. Vanuit het niets wordt de leerling gevraagd een economisch argument te geven voor of tegen het Nederlandse lidmaatschap van de EU. Het is een prachtige vraag voor Maatschappijkunde, maar hier lijkt het een vreemde paginavuller. De laatste vraag, op dezelfde pagina, was prima in orde, maar wel omgeven met een lichte wolk van ironie. Het ging over een aantal gebeurtenissen uit de Nederlandse voetbalgeschiedenis die in de goede volgorde moest worden gezet. Met het wereldkampioenschap voetbal voor de deur een betekenisvolle en actuele vraag. Een leerling merkte na afloop terecht op: 'Misschien is deze vraag bedoeld om mensen bij te brengen dat vroeger het Nederlands voetbal wat meer voorstelde?' Concluderend is het examen over het algemeen goed afgewogen. Af en toe lastige detailvragen waarin er snel zichtbaar wordt hoeveel kennis de leerlingen hebben. Het correctiemodel biedt veel ruimte voor interpretatie en is niet tot op de millimeter dichtgetimmerd. Ik verheug me al op de interpretatiediscussies met mijn tweede corrector.

Boven: Bron 20. Is deze Nederlandse poster uit 1952 nu voor of tegen het communisme? En wat is de boodschap? **Hiernaast: Bron 10.** Alleen de datum van 9 november 1923 geeft aan dat je moet denken aan de (deel) staatsgreep van Hitler. Geen verdere verwijzing naar een jonge Führer of zijn putsch.

Havo

Stokpaardjes

De verlichting van het examen voor de havo deed dit jaar voor het eerst zijn intrede. Geen vragen meer over de prehistorie, oudheid en de middeleeuwen. Alleen nog maar twee grote periodes: de vroegmoderne en de moderne tijd. En ook de verplichte voorbeelden werden losgelaten. Dat dit automatisch betekende dat de lengte van het examen zou kunnen worden ingekort (zoals mijn leerlingen hoopten) is uiteraard onjuist. Er worden simpelweg meer vragen gesteld over de periode van 1500 tot 2000. Logisch. Wat niet erg logisch lijkt is om – na een leuke openingsvraag over namen van kinderen door de eeuwen heen – de tweede vraag te stellen over de beeldhouwer Ghiberti die leefde in de periode vóór 1500. Uiteraard is de renaissance een relevante periode om te behandelen, maar een leerling zou de schrik om het hart kunnen slaan wanneer hij plotsklaps de jaartallen leest die horen bij de Italiaanse beeldhouwer: 1378-1455.

De verplichte voorbeelden zijn dan wel losgelaten, opvallend genoeg kwamen de bekende stokpaardjes van de examenmakers weer langs: de Pacificatie, Willem en het Plakkaat, een vraagje over een verlicht vorst, de buitenlandse politiek van Bismarck en Der Kaiser, het Dawesplan, de Hongaarse Opstand en de Praagse Lente, en traditiegetrouw eindigend met een vraag die betrekking heeft op een van de laatste kenmerkende aspecten.

Was het hierdoor een makkelijk examen? Volgens mij niet. Vraag 3 over de *Deux-aesbijbel* lijkt me voor de leerlingen moeilijk te beantwoorden omdat de Vrede van Augsburg met die vervelende Latijnse namen niet bij iedereen in het hoofd gebeiteld staat.

Daar staat tegenover dat er een aantal eenvoudige vragen tussen zaten, zoals de vraag over de buitenlandse politiek van Duitsland. Ja, als je die nu nog fout hebt, dan weet ik het ook niet meer. En wat te denken van de grote gebeurtenissen in Berlijn? Eerst een volgordevraag en vervolgens de juiste tekst er bij zoeken. Dat moet toch echt geen problemen opleveren, het levert in ieder geval geen discussies op met de tweede corrector en het kijkt nog lekker snel na ook.

Hulde voor de examenmakers voor wat betreft bron 5, het bankbiljet met daarop de steenkoolleveringen, en bron 9 over het Belgische meisje Dolores (vernoemd naar een Spaanse strijdster uit de Burgeroorlog?) dat opgroeit in Oost-Berlijn en niet begrijpt waarom al die klasgenoten niet terugkomen.

Ik schreef al dat ik verwacht dat vraag 3 weleens wat problemen op zou kunnen leveren, maar er zijn uiteraard meer:

Ben Vriesema doceert op het Jac. P. Thijsse-college in Castricum.

Bron 11. Op 3 september 1968 publiceert de Amerikaanse krant *The Washington Post* deze prent van Herblock over het neerslaan van de Praagse Lente.

■ Bij vraag 6 (het koopliedenbestuur reageert op de komst van migranten naar de stad) moeten de leerlingen de link leggen tussen de economische groei van de Republiek en de vakkennis van migranten. Ik hoop maar dat ze dat door hebben.

■ Vraag 12 over de bruikbaarheid van de bron voor de onderzoeksvragen over kinderarbeid en vraag 19 over de betrouwbaarheid van de geheime Hitlerbespreking worden – hoewel vele malen en uittrentreuren besproken – door velen toch nog fout gemaakt.

■ Bij vraag 23 staat niet wat voor ‘soort’ krant *De Waarheid* is. Dat zou het ook te makkelijk maken, maar aan de andere kant wordt het voor leerlingen nu ingewikkeld om tot het juiste antwoord te komen als ze niet weten dat de krant een communistisch dagblad is.

Kortom, het lijkt mij een examen dat niet heel veel problemen geeft, met af en toe een pittige vraag, maar er zaten genoeg vragen tussen die je als havo-leerling toch probleemloos zou moeten kunnen maken. Na afloop van het examen ben ik direct op de kandidaten afgelopen om ze te vragen wat ze ervan vonden. Een enkeling was het met mee eens dat het examen ‘te doen’ was, het merendeel baalde van de hoeveelheid en de complexiteit. Ze waren vooral chagrijnig omdat er een aantal vragen bij waren die ze erg moeilijk vonden: ‘de immigranten-vraag’, de vraag over keizer Jozef II en die vraag over dat ‘bankbiljet’. Blijkbaar vond ik als docent het examen makkelijker dan mijn leerlingen. Nu maar wachten en hopen op een hoge N-term. ■

Geen naam, geen stem, toch dichtbij

'Hadden wij nog al variabele winden: met zware regen. Onze behouden koers was z.o. zuidelijk naar gissen de breedte te hebben 3 graden 10 minuten. En hadden dit etmaal 16 mijl gezeild. Wij bevrijden 30 van de magerste man slaven uit de boeien en lieten wij de kok hen dubbele rantsoen geven van het eten en palmolie. Bedroeg 80 manslaven. Hadden wij die ochtend ons schip gewierookt als voornoemd en gaven wij aan ieder slaaf en slavin een soopje jenever.'

Het loopt op het einde van donderdag 20 juni 1686. De *Coninck Salomon* is bezig aan een voorspoedige *middentocht* en Jan Wils, ambtenaar in dienst van de Geootrooieerde Sociëteit van Suriname, schrijft in zijn logboek over de wederwaardigheden van die dag. Die dag geen doden die overboord gezet hoefden te worden; de dag daarvoor één man; een dag later 'drie manslaven'. Wils' opdracht: koop vijfhonderd slaven in op de Goudkust (Ghana) en lever hen zo spoedig mogelijk af in Paramaribo. Na een zoektocht aan de kust had het schip iets meer dan een maand nodig om aan de overzijde van de Atlantische Oceaan te komen, enkele tientallen doden onderweg overboord gezet hebbend.

Het *Joernael van daghregister*

Een model van een slaventhaler in de tijd van de WIC. Foto: Zeeuws maritiem muZEEum.

gehouden door Joan Wils, commies van weegen de Edele Heeren van de Sociteyt van Suriname op het schip d'Coninck Salomon vormt de basis van *Van Elmina naar Paramaribo*, van Surinamist Frank Dragtenstein. Dragtenstein, die in 2002 promoveerde op marro-nage en het koloniale antwoord daarop in Suriname, heeft een op twee gedachten hinkend boek geschreven: het geven van een alternatief beeld over de vroegste slavenhandel én het, aan de hand van het voornoemde journaal, schetsen van het afschrikwekkende leven van tot slaaf gemaakten op een slaventhaler.

In de visie van Dragtenstein wordt de periode tussen 1400 en 1550 gekenmerkt door 'mensenroof, plundering en brandstichting van Europese zijde' (p. 151) en dus niet van (ongelijkwaardige) handel. Dat Afrikanen elkaar hebben verkocht zou minder het geval zijn geweest dan tot nu toe meestal is aangenomen. Beter bewapende Europese heersers, controleurs van de kustwateren, bezitters van handelsvloten en Lançados, Tangomaos, Tapoeijers of Caboceros, ofwel Europees-Afrikaanse handelaars, domineerden de handel. Zo was het onder Portugees bewind, en zo bleef het na 1637, het jaar dat de Nederlanders fort Elmina op de Portugezen veroverden. Op 12 mei 1686 kocht een plaatselijke WIC-oppercommies in Accra de eerste 23 slaven. Al snel bleek dat de prijs die men wilde betalen te laag was. Oppercommies Joris Ernsthuijs kocht zieke, gehandicapte en bejaarde Afrikanen en Jan Wils protesteerde. Dat haalde niets uit, want niet de Surinaamse Sociëteit had het voor het zeggen, maar de WIC. Op 3 juni stierven de eerste twee 'halfdode manslaven'. Twee weken later stak men de zee op. Al snel werd duidelijk dat lang niet iedereen zou overleven op het vastgestelde rantsoen.

Van Elmina naar Paramaribo.

De slaventhaler. Frank Dragtenstein (WalburgPers, Zutphen 2017), 175 blz., € 19,95

Regelmatig werd aan een deel van de tot slaaf gemaakten extra voedsel uitgereikt. Besprenkeling met azijn, het in groepen – een kwartier per dag – naar boven brengen en het *met harpuijs bewieroken* was noodzakelijk om de stank te verdrijven. Zieken kregen een plaats in een sloep die achter het schip werd gesleept. En toen werd er een *samenrotting* ontdekt. Bomba Swaen wilde de *blanken de hals breken* en de ontdekking betekende het einde van zijn leven. Swaen was rancuneus, want hem waren ooit de oren afgesneden en hij had er nu voor gezorgd dat meerdere tot slaaf gemaakten uit hun boeien konden komen en zelfs over enkele wapens (messen, lange spijkers en knotsen) beschikten. Swaen werd *met de koord gestraft tot daar de dood op volgt*. De 508 ingescheepte tot slaaf gemaakten hebben noch naam, noch stem. Het journaal van Jan Wils kan moeilijk voor hen spreken. Toch is het moeilijk om dicht bij hen te komen dan via deze bron. Dat maakt *Van Elmina naar Paramaribo* alleen al het lezen waard.

Ger Jan Onrust

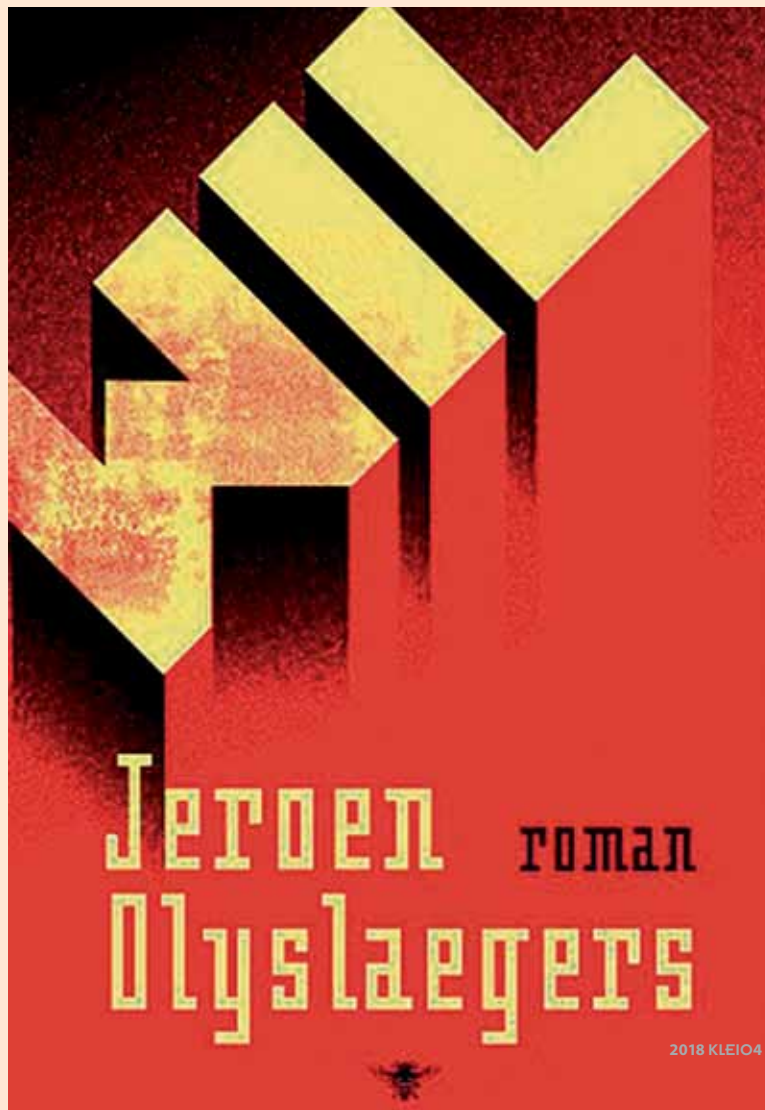
Roman over een tweezak

In de roman *Wil* van Jeroen Olyslaegers, die zich in Antwerpen afspeelt tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, vertelt de hoofdpersoon aan zijn achterkleinzoon onder andere over zijn oorlogsverleden. Het is geen episode waar hij louter met trots op kan terugkijken. Hij ziet zichzelf als een 'tweezak', het Vlaamse woord voor iemand met twee gezichten, mooi en lelijk, positief en negatief tegelijk. Enerzijds koestert hij idealen, bijvoorbeeld wanneer hij in zijn alter ego Angelo kruipt en gedichten schrijft of als hij zijn gelukzaligheid vindt in de liefde voor de beeldschone Yvette, zijn toekomstige vrouw. Anderzijds werkt hij zonder scrupules mee als hulpagent aan de arrestaties van Joden. In de diamantstad met zijn uitgebreide Joodse gemeenschap vinden die veelvuldig plaats. Dubbelzinnig is bovendien dat hij hand- en spandiensten verricht voor het Antwerpse verzet. Daarbij wil het toeval dat hij een man, die hij eerder met een collega heeft opgebracht, op zijn schuiladres van eten en drinken voorziet. Het ambigue doet enigszins denken aan *De donkere kamer van Damokles*, de befaamde oorlogsroman van W.F. Hermans, waarin de hoofdfiguur Osewoudt in opdracht van de illegaliteit – althans dat denkt hij – liquidaties uitvoert en uiteindelijk door de geallieerden wordt berecht. Held of antiheld? Het existentialistische dilemma geldt ook voor de protagonist in *Wil*. De lezer dient zelf zijn keuze te bepalen. Binnen zijn familie bestaat er echter geen twijfel over de foute rol, want na de oorlog keert iedereen zich van hem af. Als laatste van zijn intimi zijn vrouw. Maar dan heeft inmiddels zijn kleindochter, die zich altijd sterk tot hem voelde aangetrokken, zich van het leven beroofd. Naast literaire kwaliteiten laat de roman een aantal non-fictieve

aspecten zien, die in het bijzonder historici zullen boeien. Ik noem de onverschilligheid bij vele Antwerpenaren voor wat er om hen heen gebeurt. Alsof de wereld niet in brand staat. Het uitgaansleven met winkel- en terrasbezoek en het feesten in nachtclubs gaan gewoon door. Pas aan het einde van de oorlog treedt daar stagnatie in op. Ondertussen heerst er een antisemitische sfeer en woedt er een verbeterde jacht op de Joden. Weinigen lijken zich om hun lot te bekommeren. Ook de diamantindustrie – voor Duitsland van groot belang – moet coûte que coûte blijven draaien, al of niet met Joodse diamantbewerkers. En niet in het minst exploderen aan het einde van de oorlog en de periode erna de politieke tegenstellingen in de stad. Ze ontaarden in gewelddadige confrontaties en moordpartijen.

Wat het laatste betreft, kleeft er ook bloed aan de handen van het hoofdpersoon. Recensenten van verscheidene dag- en weekbladen hebben de roman overladen met sterren. Niet verwonderlijk. In krachtige taal en een wervelende stijl, doorspekt met kanttekeningen en commentaren, wat weer associaties oproept met *De Kapellekensbaan* van Louis Paul Boon, pakt Jeroen Olyslaegers de lezer vanaf de eerste bladzijde bij de lurven om hem niet meer los te laten. Ook voor havo- en vwo-leerlingen is *Wil* mijns inziens een aanrader. Zij kunnen er hun boekenlijst Nederlands mee upgraden en als bonus op hun mondelinge examen verbanden leggen met andere hoogtepunten uit de moderne literatuur.

Gert Moleman ■

Wil. Jeroen Olyslaegers (De Bezige Bij, Amsterdam 2016), 304 blz., € 19,99

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema |
hoofredactie@vgnkleio.nl
Eindredactie: Patsboom! educatief
en Richard de Rooij |
redactie@vgnkleio.nl
Redactie: Quinten Koster,
Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp,
Daan Schuijt, Nicole van der Steen,
Bart den Uyl, Hans Vermeer,
Matthijs Wieldraaijer
Medewerkers: Jelte Posthumus,
Ton van der Schans
Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres: Berg en
Dalseweg 199, 6522 BJ Nijmegen
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel |
ISSN 0165-6449
Advertentie acquisitie: Susanne
Elgershuizen, 06 - 137 601 25 |
elgershuizen15@gmail.com
Kleiokrant: Kopij kunt u sturen
naar: redactie@vgnkleio.nl.
Voor uitgevers: Recensies
aanvragen via: boeken@vgnkleio.nl.
Website: www.vgnkleio.nl
Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap
VGN € 80,- | Studenten € 50,-
**Leden- en abonnementen-
administratie:** Lid worden of uw
gegevens wijzigen? Stuur een mail
naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN
Ton van der Schans,
voorzitter, mediacontacten,
pabocommissie
Maarten van Gils, secretaris,
cie. didactiek
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, cie. havo/vwo,
Euroclio
Gerard Rozing, cie. vmbo,
cie. lerarenopleidingen
Steven Stegers, Euroclio,
cie. wereldgeschiedenis
Pim Renou, ICT, communicatie, pr
Jos Niewold, cie. vmbo,
PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur
kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

Mini me

Ik opende de mail en las: 'Hierbij mag ik officieel het heugelijke nieuws brengen dat u uitverkorene bent voor het cabaret 2018!' Slik, dacht ik, hoe heb ik me dit jaar gedragen? De examenklassers sluiten elk schooljaar af met een satirische voorstelling waarin docenten gepersifleerd worden. Sinds ik elf jaar geleden als docent begon, is er geen jaar voorbijgegaan of ik keek aan het einde van het jaar met een glimlach naar een kopie van mezelf: meestal goed herkenbaar met krullenpruijk, grote bril en bretels.

'Doceren is meesttijds toch een beroep zonder vakgenoten – wat er tussen de vier muren van het klaslokaal gebeurt, is tussen jou en de leerlingen'

Eerlijk, ik beschouw het steevast als een eervolle vermelding, maar houd mijn hart tegelijk vast. Je kijkt immers naar een uitvergroting van de indruk die je gedurende het jaar hebt achtergelaten. Een indruk die je collega's niet kregen. Doceren is meesttijds toch een beroep zonder vakgenoten – wat er tussen de vier muren van het klaslokaal gebeurt, is tussen jou en de leerlingen. Daar hebben je collega's niets mee te maken. Maar in de cabaretvoorstelling ga je met de billen bloot. Eigen schuld, dikke bult. Ik herinner me een editie waarin *mini me* mijn eigen woorden citeerde. De tekstschrijvers hadden zich niet eens de moeite getroost zélf de tekst te bedenken. Mijn malle praatjes volstonden. Ik was degene die het hardst moest lachen toen ik mijn jonge kopie hoorde zeggen 'jongens, ik liet vanochtend onder de douche een scheet en toen ik die rook (etc.)', maar dat was vooral uit ongemak.

Dit waren geen teksten bedoeld voor de oren van mijn collega's. Hen laat ik liever in de waan dat ik gepassioneerd praat over de onhygiënische toestanden in negentiende-eeuws Amsterdam; ze hoeven vooral niet te weten dat ik vol enthousiasme over mijn persoonlijke hygiëne uitweidt. Enfin. Ik zag mezelf in de verstreken jaren voorbij komen in een *bromance* met mijn collega van filosofie, als persoonlijk begeleider van mijn geschiedeniscollega die bijna met pensioen gaat en als feestbeest in een zogeheten 'man-kini'. Google maar eens. Ik zou dat zelf voor geen goud durven dragen. Dit jaar werd ik neergezet als een docent die nauwelijks lesgeeft, maar vooral zijn hart lucht in de les. Overdreven natuurlijk, maar toegegeven, mijn examenleeringen zie ik inderdaad als vrienden van tijdelijke aard. Ze mogen persoonlijke dingen met mij delen. En daarom deel ik soms ook mijn eigen besognes. Het cabaret is een spiegel die je wordt voor-gehouden en dan denk je: verhip, ja, zo'n jaar was het. Ik was af en toe in therapie bij vwo 6. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis aan de CSG Liudger in Drachten. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmliefhebber.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische stad zoeken we? Stuur het antwoord vóór 15 augustus naar redactie@vgnkleio.nl.

Vergeet niet uw adres erbij te vermelden! Meedoen kan ook via de website www.vgnkleio.nl.

Estádio Beira-Rio,
Porto Alegre
18 juni 2014
#ausned
68e minuut

Het antwoord op de histocrypto van *Kleio 3* was: Woodrow Wilson. De winnaar is Jeske Weerheijm uit Utrecht. Zij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Ru Paré in haar atelier, halverwege de jaren zestig. Foto: Stichting Ru Paré.

Onderduikkinderen

In het Museon in Den Haag is de verzetstentoonstelling *De onderduikkinderen van Tante Zus* te zien, over de Haagse schilderes en verzetsheldin Ru Paré (1896-1972). Deze onafhankelijke vrouw zag in 1942 dat haar Joodse vrienden en hun gezinnen steeds verder in het nauw kwamen. Ze besloot hen te helpen met het vinden van onderduikadressen voor hun kinderen. Onder de schuilnaam 'Tante Zus' bouwde ze een netwerk op van onderduikadressen door heel Nederland en redde in totaal het leven van 52 kinderen. Ru Paré staat symbool voor het vergeten vrouwelijk verzet in de Tweede Wereldoorlog.

Bij de tentoonstelling zijn verschillende educatieve programma's beschikbaar. Kijk op www.museon.nl voor meer informatie.

Kaart met kampen

Bijna zevenhonderd kampen uit de Tweede Wereldoorlog, verspreid over Europa en voormalig Nederlands-Indië, zijn op de kaart gezet door het Netwerk Oorlogsbronnen. Bij veel kampen is het mogelijk om door te klikken voor bronnen over het betreffende kamp. De grote hoeveelheid aan kampen gerelateerd aan de Tweede Wereldoorlog wordt op de kaart zichtbaar gemaakt. De kampenkaart is nog in ontwikkeling, in de toekomst worden bijvoorbeeld filtermogelijkheden toegevoegd. De kaart is te raadplegen via www.oorlogsbronnen.nl/kampen.

Tachtigjarige oorlog

De website 80jaarooorlog.nl bevat een landkaart met een overzicht van alle activiteiten en historische locaties van deze oorlog, van nagespeelde veldslagen tot theaterstukken en van fietstochten tot lezingen. Naast het verkennen van de kaart kan men zich laten 'rondleiden' door Hans Goedkoop. In een drietal audiotours – over Oranje, religie en militaire ontwikkelingen – neemt hij de luisteraar mee naar bijzondere activiteiten en plekken in het land.

Vanaf 12 oktober laat het Rijksmuseum in de tentoonstelling *80 Jaar Oorlog* met bijzondere kunstwerken en spannende voorwerpen uit de tijd zelf zien hoe opstand en burgeroorlog, terreur en onderdrukking, religieuze vervolgingen en vluchtelingen konden leiden tot het ontstaan van het huidige Nederland en België, zonder dat dat de bedoeling was.

Op 28 september start de NTR de televisieserie *80 Jaar Oorlog*, gepresenteerd door Hans Goedkoop. De serie schetst de ontwikkeling van een

relatief kleine opstand naar een grootschalige 'professionele' oorlog. Lokale verhalen nemen daarbij een belangrijke plaats in. Voor jongeren start 30 september de serie *Welkom in de 80-jarige oorlog*, een komische talkshow met bekende acteurs, waarin de belangrijkste personen uit die tijd worden geïnterviewd en men terugblijkt op de grote veld- en zeeslagen.

Bijzonder profielwerkstuk

Ian Kuijpers en Julien Jolly van het Strabrecht College in Geldrop maakten een bijzonder profielwerkstuk. Als onderwerp kozen ze voor een belangrijke gebeurtenis in de Tweede Wereldoorlog: het begin van de bevrijding van Europa, Operatie Overlord, beter bekend als D-day. De twee scholieren reisden af naar Normandië en hebben daar verschillende zaken gefilmd: de stranden, bunkers en begraafplaatsen van de Duitse en Amerikaanse soldaten. Wie de documentaire wil zien kan op YouTube zoeken naar 'Profielwerkstuk Ian en Julien', of ga naar youtu.be/sUaylSTR9c. De documentaire is een combinatie van oude fragmenten, filmscènes en zelf opgenomen beeldmateriaal, met enkele bloopers als uitsmijter.

Hoorcollege over Oranjekoningen

Drie koningen uit het Huis Oranje-Nassau regeerden tussen 1813 en 1890 over Nederland: Willem I (1813-1840), Willem II (1840-1849) en Willem III (1849-1890). Hun historische reputaties lopen uiteen. Willem I, als enige van de drie opgenomen in de historische Canon van Nederland, geldt als een van de grondleggers van onze staat. De Koning-Koopman zou zijn onderdanen hebben opgestoten in de vaart der volkeren; het is wat veel eer. Willem II wordt herinnerd als de held van Waterloo. In 1848 zou hij zijn conservatieve denkbeelden abrupt hebben ingeruild voor liberale overtuigingen. Het eerste klopt, het tweede is een mythe. Willem III heeft een bedroevende reputatie: de vorst staat bekend als 'Koning Gorilla', naar de titel van het schotschrift dat radicale socialisten publiceerden. Maar zo moeizaam als zijn verhouding tot zijn ministers was, zo ontspannen ging hij met zijn onderdanen om. Wie waren deze koningen werkelijk? In het hoorcollege *Drie Oranjekoningen* bespreken de auteurs van de koningsbiografieën de drie vorsten in alle complexiteit van hun tijd, hun positie en hun persoonlijkheid. Zij gaan in op de Europese context waarbinnen de dynastie functioneerde, op de ontwikkeling van de constitutionele monarchie in deze door revolutie en oorlog gekenmerkte periode, op hun regeringsdaden en op de beeldvorming rond hun koningschap.

Het hoorcollege *Drie Oranjekoningen* is te koop via Home Academy, www.home-academy.nl.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt 9 september

Vrijdag 28 september 2018

Van der Valk Hotel Nijmegen-Lent

De Radboud Geschiedenis Nascholingsconferentie 2018

De *Radboud Geschiedenis Nascholingsconferentie* biedt een programma waarin wetenschappelijke achtergronden, didactische toepassingen en maatschappelijke thema's van het schoolval geschiedenis aan bod komen. Het programma biedt twee plenaire lezingen en diverse workshops aan die ingaan op de stof uit de historische contexten en uit de kenmerkende aspecten.

Plenaire lezingen (9:30-12.00u)

Dr. Esther Captain (Leiden, KITLV)

Oorlog, conflict en geweld in Indonesië 1945-1949. Een meervoudig perspectief

In deze lezing staat een breder perspectief centraal en kijken we naar de wijze waarop geweld tussen en door Indonesiërs en (Indische) Nederlanders in de Nederlandse en Indonesische geschiedschrijving is beschreven.

Dr. Aspha Bijnaar (onafhankelijk onderzoeker & directeur EducatieStudio)

Van Gouden Koets tot Kapsels Kroeshaar. Achtergrond en didactiek van het Nederlandse slavernijverleden

Moeten we de beladen geschiedenis van slavernij in ons onderwijs eigenlijk wel behandelen als het onderwerp in de samenleving voortdurend tot felle debatten leidt? Welke rol speelde Nederland precies in deze geschiedenis? Wat moeten we daar over weten en hoe bespreken we dat in de klas?

Didactische workshops (13:00-16:30u)

"De zweep er over!" Machtverhoudingen tijdens de slavernij, Dr. Harry Havekes (Radboud Docenten Academie)

Aan de hand van de Actief Historisch Denken werkvorm Ranking-the-Stars worden leerlingen gestimuleerd genuanceerder na te denken over macht en onmacht tijdens de slavernij in de 19^e eeuw in het zuiden van Amerika.

Soekarno: nationalist, oproerkraai, collaborateur of vrijheidsstrijder?, Drs. Jan de Vries (Liemers college, Zevenaar)

Via korte activerende werkvormen komen verschillende aspecten van het onafhankelijkheidsproces van Indonesië aan bod komen, daarbij zoomen we in op de rol van Soekarno in de periode 1927-1949.

"Hier raken ook heel wat jongens van slag, vooral op sexueel gebied," Nederlandse militairen en lokale vrouwen in Indonesië, 1945-1950, Drs. Bo van Leeuwen (Canisius College en Radboud Docenten Academie)

De #metoo-discussie heeft veel losgemaakt over de verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Aan de hand van verhalen van Nederlandse militairen in Indonesië eind jaren 1940 bekijken we hun omgang met Indonesische vrouwen.

Opmaat naar Zwarte Sinterklaas (5 december 1957)?, Drs. Ilonka Ooms (Erasmus College, Zoetermeer)

De keuze om na 1949 in Nederland te gaan wonen was voor veel Indische Nederlanders niet vanzelfsprekend en de gevolgen ervan niet te overzien. Vormt de rol van de overheid bij hun opvang in Nederland een zwarte bladzijde uit onze geschiedenis?

De wereld in getallen, slavenhandel in getallen en cijfers, Drs. Arnoud Aardema (Radboud Docenten Academie)

Leerlingen vinden het lastig om betekenis te geven aan tabellen en grafieken. Aan de hand van een werkvorm worden leerlingen uitgedaagd om tabellen te leren lezen en te gebruiken om patronen te herkennen.

Kosten: € 145 p.p. inclusief materiaal, koffie/thee, lunch, borrel en een informatiemarkt van uitgeverijmaatschappijen en documentatiecentra.

Voor programma, aanmelding en meer informatie: www.ru.nl/geschiedenis/nascholingsdag

GS COMPACT

De nieuwe geschiedenismethode speciaal voor de havo-leerling

STRUCTUUR VAN GS COMPACT

De opzet is als volgt: een pagina lesstof, met daarnaast een opdrachtenpagina. Die bestaat uit drie delen:

- 1 De **kernbegrippen** nogmaals uitgelegd die in het kenmerkende aspect aan bod komen;
- 2 **Verwerkingsvragen**, waarmee de leerling de tekst op gerichte wijze leert doornemen en samenvatten;
- 3 **Toepassings- en inzichtsvragen** naar aanleiding van **bronnen of afbeeldingen**, waarmee de leerling oefent met structuurbegrippen.

Bij *GS Compact, Historische contexten* is bovendien een katern met eindexamentraining toegevoegd. Hier leert de leerling eindexamenvragen tactisch door te nemen en te beantwoorden.

MEER INFORMATIE?

Ga naar www.lambo.nl/gs-compact en bestel een inzage-exemplaar!

KERNPUNTEN VAN GS COMPACT

- + Leerboek en werkboek in één, met TI-vragen direct naast de tekst;
- + Sluit aan op het centraal eindexamen;
- + Overzichtelijk en helder gestructureerd, met korte alinea's;
- + Gericht op zelfstandige verwerking van KA's en HC's.
- + Speciaal voor de havo-leerling.

**GS COMPACT,
KENMERKENDE ASPECTEN**
ISBN 978.94.6062.125.3
€ 32,50

**GS COMPACT,
HISTORISCHE CONTEXTEN**
ISBN 978.94.6062.131.4
€ 27,50

